

RIG

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR SVENSK KULTURHISTORIA
I SAMARBETE MED NORDISKA MUSEET OCH FOLKLIVSARKIVET I LUND

INNEHÅLL

UPPSATS

- Docent *Elisabet Stavenow-Hidemark*, Stockholm: Hur Anders Berchs samling byggdes upp. Kända fakta och några hypoteser 109
- The Creation of Anders Berch's Collection: Known Facts and Some Hypotheses ... 118

DEBATT

- Fil. kand. *Lennart Andersson Palm*, Göteborg: "Det gamla bondesverige" tillbaka genom bakhjulet? Kritik av Britt Liljewall 119
- Fil. kand. *Britt Liljewall*, Alingsås: "Och ändå rör hon sig" 125

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

- Fil. dr *Jochum Stattin*, Lund: Kometen kommer 129
- Allan Pred: Lost words and lost worlds: modernity and the language of everyday life in late nineteenth-century Stockholm. Anmäld av docent *Mats Hellspång*, Stockholm 139
- Janet Arnold: Queen Elizabeth's wardrobe unlock'd. Anmäld av förste intendent *Gudrun Ekstrand*, Stockholm 141
- Thomas Ziehe: Kulturanalyser. Anmäld av docent *Karla Werner*, Stockholm 142

FÖRENINGSMEDDELANDET

- Styrelseberättelse 1989 144

RIG · ÅRGÅNG 73 · HÄFTE 4

1990

Föreningen för svensk kulturhistoria

Ordförande: Direktör *Gunnar Petri*

Sekreterare: Intendenten fil. kand. *Hans Medelius*

REDAKTION:

Professor *Nils-Arvid Bringéus*

Docent *Mats Hellspång*, Rigs redaktör

Docent *Elisabet Hidemark*

Intendent *Hans Medelius*

Ansvarig utgivare: Docent *Elisabet Hidemark*

Redaktionens adress: Docent Mats Hellspång, Institutet för folklivsforskning, Lusthusporten 10, 115 21 Stockholm.

Föreningens och tidskriftens expedition:

Nordiska museet, 115 21 Stockholm. Telefon 08/666 46 00

Års- och prenumerationsavgift 80:–

Postgiro 193958-6

Utges med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet

Tidskriften utkommer med 4 häften årligen

ISSN 0035-5267

Norstedts Tryckeri, Stockholm 1990

RIG är ett annat namn på guden Heimdall, som enligt den fornisländska "Sången om Rig" gav upphov till de olika samhällsklasserna. Denna dikt innehåller den äldsta kulturhistoriska skildring vi äger från Norden. Föreningen för svensk kulturhistoria valde detta namn som symbol för sin verksamhet, när den stiftades år 1918

RIG

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR
SVENSK KULTURHISTORIA
I SAMARBETE MED NORDISKA MUSEET
OCH FOLKLIVSARKIVET I LUND

1990 ÅRGÅNG 73

REDAKTION

*ELISABET HIDEMARK · NILS-ARVID BRINGÉUS
MATS HELLSPONG · HANS MEDELIUS*

STOCKHOLM 1990

Föreningen för svensk kulturhistoria

STYRELSE

Direktör *Gunnar Petri* (ordf.), intendenten fil. kand. *Hans Medelius* (sekr. adr. Nordiska Museet, 115 21 Stockholm), docent *Mats Hellspong* (Rigs redaktör, adr. Institutet för folklivsforskning, Lusthusporten 10, 115 21 Stockholm), fru *Eivor Andersson* (skattm.), professor *Nils-Arvid Bringéus*, professor *Sven B. Ek*, docent *Elisabet Hidermark* (v. ordf.), direktören, fil. lic. *Sune Zachrisson*, professor *Bo Grandien* och styresmannen för Nordiska museet, fil dr *Sten Rentzhog*.

Revisorer

Intendent *Göran Bergengren*, förste intendent *Berit Rönnstedt*

Norstedts Tryckeri

Stockholm 1990

INNEHÅLL

UPPSATSER

- Fil. dr *Gertrud Grenander Nyberg*, Stockholm:
Om den medeltida listen från Dal. Ett
stycke textil forskningshistoria. Med
efterskrift av professor *Gösta Berg*, Stock-
holm 17
- The Medieval Band from Dal — a story
about some textile research 30
- Docent *Mats Hellspong*, Stockholm: Slå trilla.
En lek på gränsen mellan folklig och
modern idrott 1
- Slå trilla*. A Game between Folk and Mo-
dern Sports 16
- Barbro Klein*, Ph.D., Stockholm: Transkribe-
ring är en analytisk akt 41
- Transcription is an analytical act 66
- Fil. kand. *Britta Lundgren*, Umeå: Etnologi
och kvinnoforskning 76
- Ethnology and Women's Studies 92
- Docent *Elisabet Stavenow-Hidemark*, Stock-
holm: Hur Anders Berchs samling bygg-
des upp. Kända fakta och några hypote-
ser 109
- The Creation of Anders Berch's Collection:
Known Facts and Some Hypotheses ... 118

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN

- Ambassadör *Gunnar Jarring*, Stockholm:
Prästkungen Johannes. Myt eller verklig-
het? 67

DEBATT

- Fil. kand. *Lennart Andersson Palm*, Göte-
borg: "Det gamla bondesverige" tillbaka
genom bårdörren? Kritik av Britt
Liljewall 119
- Fil. kand. *Britt Liljewall*, Alingsås: "Och
ändå rör hon sig" 125
- Professor *Sven B. Ek*, Göteborg: Qltur som
redaktionellt problem 69
- Docent *Mats Hellspong*, Stockholm: Replik
Dr Phil. *Bengt Holbek*, Köpenhamn: Replik
till en anmeldelse 93
- Lektor *Michèle Simonsen*, Köpenhamn: Kul-
tur og symboler. Et svar til Inger Lövkro-
na 98

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

- Docent *Carl Olof Cederlund*, Stockholm:
Vad är etno-arkeologi? 102
- Docent *Jonas Frykman*, Lund: Noblesse obli-
ge 31
- Fil. dr *Jochum Stattin*, Lund: Kometen kom-
mer 129
- Ronny Ambjörnsson: Den skötsamme arbe-
taren. Anmäld av *Mats Hellspong* 38
- Janet Arnold: Queen Elizabeth's wardrobe
unlock'd. Anmäld av förste intendent
Gudrun Ekstrand, Stockholm 141
- Göran Burenhult: Speglingar av det förflut-
na, se ovan Cederlund 102
- Gustaf Ericsson: Folklivet i Åkers och Re-
karne härader. 1. Arbete och redskap.
Utg. av Magdalena Hellquist. Med bidrag
av Magdalena Hellquist och Sven-Bertil
Jansson. Anmäld av *Mats Hellspong* 106
- Christoph Gasser: Trappln, Gschuicher und
andere Fourtl. Anmäld av professor *Sture
Lagercrantz*, Uppsala 75
- Björn Hedberg: Kometskräck, se ovan Stat-
tin 129
- Svante & Sten W. Jacobsson: "Orons och
förtviflans gerningar". Anmäld av fil.
kand. *Dan Waldetoft*, Stockholm 71
- Allan Pred: Lost words and lost worlds: mo-
dernity and the language of everyday life
in late nineteenth-century Stockholm.
Anmäld av *Mats Hellspong* 139
- Roger Qvaresell: Kulturmiljö och spridning.
Anmäld av *Mats Hellspong* 105
- Angela Rundquist: Blått blod och liljevita
händer, se ovan Frykman 31
- Marja Taussi-Sjöberg: Dufvans fångar. An-
mäld av *Dan Waldetoft* 71
- Jan-Inge Wall: Hon var en gång tagen un-
der jorden. Anmäld av fil. kand. *Ulf Pal-
menfelt*, Visby 73
- Thomas Ziehe: Kulturanalyser. Anmäld av
docent *Karla Werner*, Stockholm 142

KORTA BOKNOTISER

- Jämten 1989. Red. av Leif Jonsson. Anmäld
av *Mats Hellspong* 40
- Bengt Lindroos: Ur den svenska byggnads-
konstens magasin. Anmäld av fil. lic. *Gö-
sta von Schoultz*, Lund 40

Varbergs museums årsbok 1989. Red. av
Bengt-Arne Persson. Anmäld av *Mats*
Hellspong 108

FÖRENINGSMEDDELANDEN
Styrelseberättelse 1989 144

Hur Anders Berchs samling byggdes upp

Kända fakta och några hypoteser

Av Elisabet Stavenow-Hidemark

I många år har jag arbetat dels som redaktör, dels som författare, med en bok om den märklige professor Anders Berch och hans samling. Som så ofta händer när ett arbete drar ut på tiden, har jag gång på gång funnit nytt material, som borde in i boken. I fallet Berchska samlingen fanns brutet korrektur i blåkopia när jag av en tillfällighet kom på nya fakta om hur han byggde upp sin textilsamling. I det följande kommer jag att relatera det jag vet om hur samlingen kom till och utökades. Det är Gösta Bergs uppsatser om Anders Berch, dels i "Tal över blandade ämnen" (1980), dels hans bidrag i den nyutgivna boken "1700-tals textil. Anders Berchs samling i Nordiska museet", som tillsammans med andra forskares arbeten och några egna fynd i riksarkivet och på Carolina givit faktaunderlaget.

Först några ord om Berch och hans samling. Anders Berch föddes 1711 i Larsbo i Söderbärke socken. Han studerade juridik i Uppsala och intresserade sig tidigt för ekonomi. Redan hans doktorsavhandling "De felicitate patriae par oeconomiam promovenda" (ung. Att

göra fäderneslandet lyckligt genom att främja dess ekonomi) visar hans kommande inriktning. Sven-Eric Liedman beskriver honom i sin bok "Den synliga handen" (1986) som en opportunist och streber, som seglade på en våg av hattarnas nyttopolitik. Men Liedman medger att Berch också var en intelligent och duglig person som passade väl i sin tid.

Efter att under ett antal år ha varit anställd vid Kommerskollegium i Stockholm, där han kunde verka för sina idéer, utnämndes han 1741 till professor i ekonomilagfarenhet och statsekonomi i Uppsala. Det var den första professuren i ekonomi i Sverige och den fjärde i Europa. Tillsättningen skedde på riksdagens beslut mot universitetets önskan. Berch var inte välkommen till Uppsala men blev på grund av sin duglighet snart accepterad och tjänstgjorde under två perioder som universitetets rektor och från 1770 som akademiräntmästare. Vid sidan av Linné var han Uppsalas mest lysande namn och hans samling blev en av stadens sevärdheter. Den teoretiska delen av hans undervisning är känd genom föreläsningsskoncept, bevarade i UUB, och genom den

lärobok han skrev för sina studenter, ”Inledning til Almäna Hushållningen” (1747), en bok som kom att användas i undervisningen seklet ut och som också översattes till tyska.

Berchs samling kallades officiellt *Theatrum oeconomico-mechanicum* – egentligen namnet på lokalen – ibland kallades den *Museum* och delar av den utgjordes av det s.k. *Manufactur- och Handelskabinettet*. Efter visst besvär skaffades ett hus vid Gamla torget – det hus som brann i juli 1990 – där samlingarna inhystes. Där undervisades studenterna och där hade Berch sin bostad. Samlingen innehöll nämligen åskådningsmaterial för undervisningen i ekonomi, handel och manufaktur. Till ekonomi räknades jordbruk och bergsbruk och i samlingen fanns modeller av jordbruksredskap och maskiner av olika slag. Där fanns prover ur naturens tre riken t.ex. stenarter, träprover, frön, olika slags lin och bomull samt pälsverk (nu försvunna), läderprover och prover på ull och silke. Där fanns också en mycket stor samling manufakturprover som visade hur råämnen steg för steg förädlades till färdig produkt. Där kunde man följa hur man gjorde papper, hur spelkort trycktes, hur knappnålar tillverkades eller hur fajans gjordes alltifrån obränd lera till den brända, målade och glaserade produkten. Störst var samlingen av textila material. Det var ju också på textilmanufakturen och inte minst sidentillverkningen som svenska staten satsade stora pengar. De daterade proverna är från tiden 1741–1772. En tysk student beskriver i brev hem till sin far i juli 1760 hur Berch tog fram sina skatter ur ett stort skåp och visade dem. (Brevet trycktes i en av fadern utgiven tidskrift.)¹ Av detta kan man

dra den slutsatsen att stora delar av de samlingar som vi nu känner redan fanns på plats. I ett brev till akademkanslern, daterat 19 nov 1771, skriver Berch emellertid att han mångfaldigt samlingen under de senaste tolv åren.

Det finns två inventarier över samlingen, det ena från 1770/71 då Berch avgick från sin professur och det andra från 1784 (Berch dog 1774).² Av dessa förstår vi att åtskilligt försvunnit, t. ex. vissa maskiner, de ovan nämnda pälskinnen, pipmakeriet, kardmakeriet, hattmakeriet samt globmakeriet, som sannolikt kommit från Anders Åkermans verkstad. I en sammanställning som Gösta Berg har gjort framgår emellertid att det inte desto mindre finns ca 200 jordbruksmodeller från Berchs *Museum* bevarade på Lantbruksuniversitetet i Ultuna och omkring 3 300 nummer i Nordiska museet. Av dessa är nära 1 700 tygprover av växlande storlek och ca 200 textila råämnen eller garner. Nordiska museets del packades ner i en gammal kista och skänktes av universitetet till Artur Hazelius 1876. Redan då var man klar över samlingens betydelse. I en artikel i *Aftonbladet* 10 februari 1877, ”Hvad en gammal kista kan innehålla”, skrev Chr. Eichhorn, att detta var ”ett nytt, utomordentligt dyrbart bidrag till historien om slöjdernas tillstånd i gamla dagar”.

Redan J. B. Busser ger i sin bok ”Utkast till beskrifning om Upsala” (1769) en skildring av *Theatrum* med Berchs samlingar och hur de utnyttjades vid undervisningen. Där sägs också att Berch fick

¹ Schreber, D. G., *Sammlung verschiedener Schriften ... Halle 1755–65*, s. 198ff.

² Inventariet 1770/71 i UUB. *Handskriftsaml. U 40 19q s. 391ff* samt 755ff. Inventariet 1774 i Nordiska museets arkiv.

medel från universitetet 1750 att avlöna en "modellör" och att denne sedermera blev amanuens. 1760 anställdes en snickargesäll som modellör. Det är sannolikt dessa skickliga snickare som utfört de mycket välgjorda modellerna.

Därmed är jag äntligen framme vid mitt egentliga ämne: samlandet av textilproverna.

Svenska textilprover

Berch gynnades av de rika kommerseråden och av skeppsbroadeln i Stockholm. Arfwedson, Findlay, Grill, Kierman och von Plomgren tycks ha skänkt pengar till inköp. Samlingarna i Manufactur- och Handelskabinettet hade dels skänkts till Berch, dels inköpts med hans egna medel utan kostnad för universitetet. Så sent som 1757, när han redan varit professor i nära 16 år, finns en intressant och tidigare inte beaktad passus i Manufakturkontorets protokoll för 22 febr.³

Där framgår att Berch redan upprepade gånger begärt att få prover av ull och av alla vävnadsvaror som besiktigades vid Stockholms hall. Dessa prover skulle han ha "wid sina föreläsningar til ungdomens undervisning". Han låter hälsa att "dessa profwer inte behöfwer wara stora, utan små, och allenast så mycket rudemateriens art och färger deraf kan inhämtas". Det låter som om någon trott att provsamlandet skulle bli dyrbart för leverantörerna eftersom han så tydligt måste påpeka detta. Manufakturkontoret ser välvilligt på Berchs anhållan och beslutar att skicka ett utdrag ur protokollet till Stockholms hallrätt, som anmodas "att antingen genom Stämpelmästaren eller någon

annan pålitlig person wid hallningarna låta afklippa små proflappar af allehanda slags wäferiwaror, såsom ock af alla Sorters ull små profwer så att wäfnadsarten, färgen och rudemateriens art deraf kunna intagas, och berörde profwer sedermera Riksens Ständers Manufactur Contoir tilhanda sända". Med detta beslut skulle man tro att Berchs samling skulle vara överrik på ulltussar och stockholmstillverkade tygprover. Så är det tyvärr inte. I själva verket är det ett begränsat antal klädesprover och endast 45 sidenprover som med säkerhet kommer från Stockholm. Det är möjligt att Berch – tvärt emot vad man kunnat vänta – inte i stor utsträckning kunnat utnyttja denna möjlighet att samla.

En brevväxling med Patrik Alströmer, överdirektör för Alingsås manufakturverk, visar svårigheten för Berch att få de prover han ville ha. I ett brev daterat 2 aug 1762 beställer Berch en större samling garn och klädesprover till sitt Manufactur- och Handelskabinett. "Min intention är att få prof av wahran, för hwarje arbetshand som den passerat", skriver Berch och erbjuder sig att stå för alla kostnader för råmaterial, arbetslön och tillsyn.⁴ Listan är lång och systematisk och visar hur Berch ville bedriva sin undervisning. Först gäller det prov på ullen och garnet i olika stadier och av olika grovlek och färg. När det kommer till tyget, ber han Alströmer låta väva en halv aln extra efter ändmarkeringen och av den biten låta avklippa en bit, några tum i fyrkant, efter varje process som tyget genomgått och skriva på en kortlapp vad som blivit gjort med väven. Det är många

³ RA Manufakturkontorets arkiv. Manufakturkontorets protokoll 1757, del 1 s. 340.

⁴ UUB, Handskriftsaml. G 6: 12.

arbetsmoment vid klädesberedning, här var det dessutom tre kvaliteter och tre olika färgställningar — tillsammans skulle detta ha blivit 127 prover.

Detta hade kanske gått an om inte Berch fortsatt sitt brev med att anhålla om att också en annan väv skulle göras en halv aln längre och där skulle vävaren med flit göra alla de vanligaste väfvelen, såsom "enkel- och dubbel platt, slorck, underslag, taska, toma rör i riten, med mera". Denna anhållan var inte särskilt taktfull, i synnerhet inte om man vet att Alingsås kläde utsatts för grova anmärkningar. Lagret i Alingsåsboden i Stockholm hade granskats 1734 av tre stockholmsköpmän på uppdrag av riksdagen. Det var visserligen länge sedan, men resultatet av granskningen var sådant att det nog inte glömdes. Varorna hade befunnits dyra, otidsenliga och hade tekniska brister. De var: "stripige, ojämnt vävda och illa färgade ...".⁵

Ännu efter fem månader hade Berch inte fått något svar från Alströmer. Han undrade om proverna kommit bort eller om Alströmer ville hålla sina kunskaper i mörker. När Alströmer slutligen vägrar honom prover svarar Berch att han kan skaffa sådana på annat håll. Tidigare hade han dock fått prov på kläde i olika beredningsstadier från Alingsås — de omtalas i den tyske studentens tidigare omnämnda brev från 1760. Det finns också siden- och linneband från sidenbandsfabriken som lydde under Alingsås manufakturverk och ett antal ullprover som tagits ur Alingsås ullmagasin. Ban-

den och ullproverna hade inte gått genom Alströmer utan kommit från Lorens Wolter Rothof, en ekonom som tidigare varit elev hos Berch i Uppsala och som på 1750-talet var anställd vid verket i Alingsås.

Svensk sidenindustri var koncentrerad till Stockholm där den som mest sysselsatte mer än 1 900 personer vid 41 fabriker (1762). Den levde ett artificiellt liv med hjälp av stora statliga subventioner. Men för tidens ekonomer och därmed också för Berch var den viktig därför att den skulle göra Sverige oberoende av utländsk import. Skickligheten hos vävarna var stor, experter anser att sparade svenska siden är fullt jämförbara med vad Frankrike producerade. Två märkliga prov på sidenvävaren Abraham Ekstedts skicklighet har Berch förvärvat, sannolikt för att de redan från början kunde betraktas som milstolpar i den svenska sidenindustrins historia.

Det ena provet är av svenskt silke odlat i Lund och på Drottningholm (fig. 1). Detta var en bedrift i vårt stränga klimat. Ekstedt vävde tyget 1765, en himmelsblå silverbrokad med blommor i rosa och orange, och ständerna skänkte 40 alnar av det till den unga prinsessan Sofia Albertina. Att prinsessan sparade tyget till dess det var alldeles omodernt och sedan skänkte det till altarklädsel och mässhake i Slaka kyrka i Östergötland är en annan historia som Ingegerd Henschen funnit ut.⁶

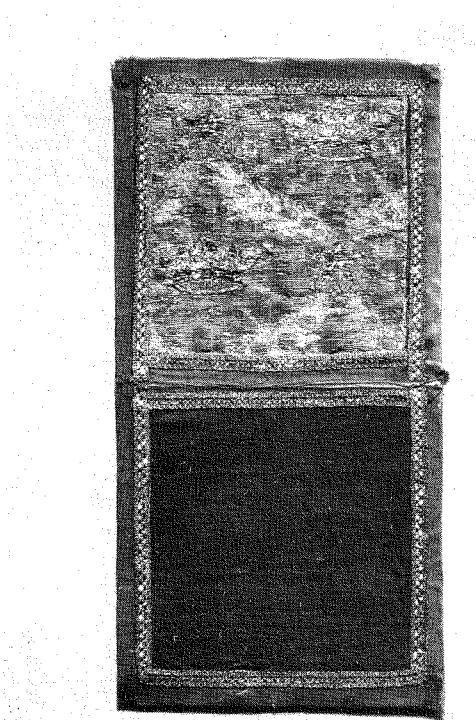
Det andra provet är ett silvertyg med en invävd krona av guldtråd (fig. 2). Det

⁵ Kjellberg, S., *Ull och ylle*. Lund 1943 s. 412; Allzén, B. — Tunander, I., "Yppighet nytta", liten encyklopedi över människor, idéer och dyrbarheter i svensk rokok. Malmö Museum, utställningskat. nr 334, 1979 s. 7.

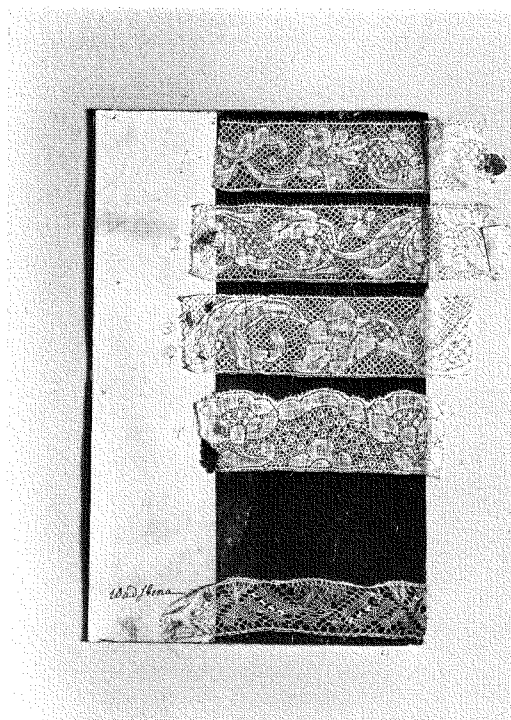
⁶ Henschen, I., "Jämväl i Norden". *Fataburen* 1958 s. 47ff; *Meddelanden från Östergötlands och Linköpings stads museum* 1962–63 s. 191ff.

1. Himmelsblått siden, vävt av svenskt silke. Damastbotten med broscherat mönster i silver och av silke i orange, rosa, grönt m. fl. färger. Vävt 1765 av Abraham Ekstedt och skänkt av rikets ständer till prinsessan Sofia Albertina. Foto: Nordiska museet.

2. Det vackert monterade provet till Sofia Magdalenas kröningsklänning. Silvertyg med invävda guldkronor, vävt av Abraham Ekstedt 1771. Foto: Nordiska museet.

3. Vadstena-spetsar knypplade av fin lintråd, sannolikt insamlade av Christer Berch 1757. Foto: Nordiska museet.

är tyget till drottning Sofia Magdalenas kröningsklänning vävt 1771 och sannolikt just det prov som visades upp och godkändes av rikets ständer som gjort beställningen. Gustav III var ju i Paris när han fick budet om faderns död och det gällde för ständerna som vårdade sig om den svenska sidenindustrin att förekomma så att han inte gjorde beställningen av tyger till kröningskläderna i Frankrike. Så har Torsten Lenk tolkat det vackra provets tillkomst.⁷

⁷ Lenk, T., *De kungliga dräkterna vid Gustaf III:s krönning*. Festskrift tillägnad Sigurd Wallin. Sthlm 1932.

Anders Berchs son Christer Berch följde i faderns fotspår. Som vice notarie skickades han 1757 till Vadstena av Manufakturkontoret för att studera "spetsknöpplingen" (fig. 3). Han gjorde förteckningar över knyppeltråd och spetsorter och menade att om knyppelskororna gjorde fina spetsar (i motsats till grova) skulle stora summor kunna intjänas till landet.⁸ Detta är ett typiskt nyttobetonat sätt att se en tillverkning där den ekonomiska vinsten alltid var avgörande. Elisa-

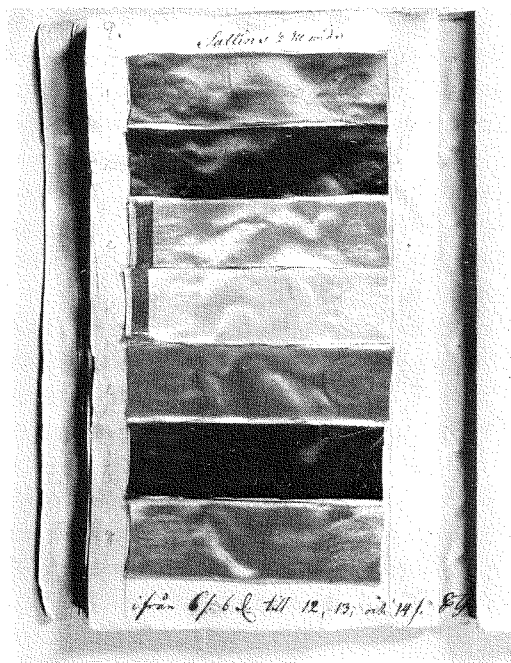
⁸ Se också Thorman, E., *Svenska spetsar*. 1940 s. 55.

beth Thorman har i sin skrift Svenska spetsar utgått från att det var vid detta tillfälle som Berchska samlingens vadstenaspetsar insamlades.

Prover från England

Det finns inte något belägg på att Anders Berch gjorde någon utlandsresa. Han har alltså fått sina utländska prover med hjälp av utländska kontakter eller genom de unga stipendiater som på Kommerskollegiums bekostnad skickades ut på årslånga resor. Dessa resor kan nog betraktas som ganska ohöljda industrispionage.

En sådan resa gjorde Christer Berch. Hans rapport från Vadstena hade blivit väl mottagen och nu skickades han under åren 1759–61 ut på en lång resa för att studera industrier i Europa. Särskilt utförligt behandlar han textilindustrin.⁹ På sin resa besökte han några av Englands viktigaste ylledistrikt och gjorde följande reflexioner: "Det florisanta tillstånd, hwaruti de Engelska ylle Manufacturer äro til ymnighet, godhet, Variation och sortementer, är swårt på papperet beskriwfa. Det skulle i min tanke göra våra svenska Manufacturer et godt gryn, att hafwa sig til eftersyn profwer af de Engelska tillwärkningarna at imittera: ty så länge ingen Comparaison kan ske mellan de Engelska och våra egna måste våra wahror passera för mästerstycken, som dock wid en stältdt jämförelse torde förtjena mycken förbättring." En jämförelse mellan Berchska samlingens fint vävda engelska ylletyger och motsvarande svenska visar alltför väl hur rätt han hade.

4. Engelska sidenvävnader, möjligen hemförda av Christer Berch. Tredje och fjärde proverna uppifrån har guldtråd i staden, ett tecken för högsta kvalitet. Det översta provet har ca 270 trådar/cm i varpen! Foto: Nordiska museet.

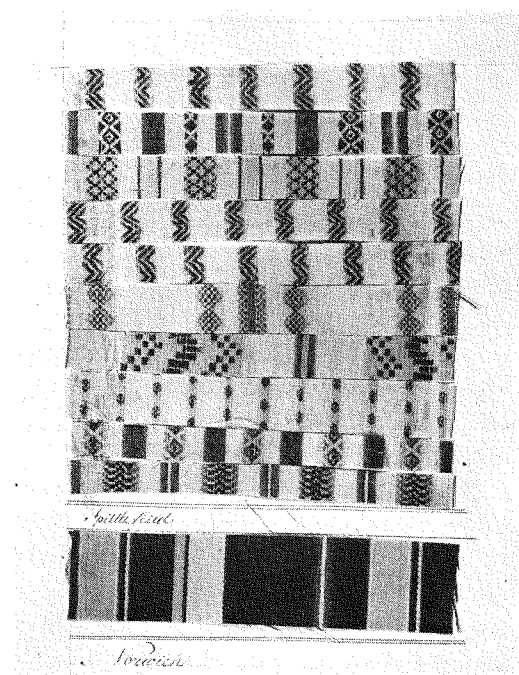
Christer Berch studerade också den engelska sidentillverkningen (fig. 4). Han fann kvaliteten god men varorna för dyra för att konkurrera med de franska: "Men de Engelska Damas, och i synnerhet de släta Sattiner, gifwa en skön Lustre, som kommer däraf, att de därtill wällja det finaste Orgensinsilke ... Man beskyller Engelska Sidenfabrikerna för det fel att de onödigtvis förslösa mer silke, än som behöfwes: hwadan ock sker, att England med sina Silke wahror på främmande platser aldrig kan hålla pris med Holland och Frankrike, utan det enda, som England deraf kan exportera, sker till sina colonier i America." Christer Berch näm-

⁹ RA. Kommerskoll. arkiv. Huvudarkivet. Reseber. Vol 12.

ner en rad engelska sidentyger vid namn – Vellures, Vellurets, Grograms, Damas, Sattiner, Moaré och Mantuas – och i en liten bok finns engelska sidenprover av ypperlig kvalitet med just dessa namn. Det är frestande att tro att det är Christer Berch som tagit hem proverna från sin resa. Det är möjligt att han också tagit hem engelska ylleprover, men här finns andra kända källor.

En stor bok med engelska ylleprover är bunden i ett grönt klotomslag med texten "A & C LINDEGREEN" (fig. 5). Det är bröderna Anders och Carl Lindegren som var grosshandlare och innehavare av ett svenskt handelshus i London. De var födda i Älvkarleby socken i Uppsala län och dog i London. Anders avled 1783 eller 1784, Carl dog 1790, 72 år gammal. 1753 fanns Anders Lindegren i London. 1754 uppträder de tillsammans under firmanamnet Andrew & Charles Lindegren. Sedan innehavarna av det största svenska handelshuset i London, Spalding & Brander, dragit sig tillbaka 1768 blev A & C Lindegren den ledande svenska firman. Det förefaller som om bröderna Lindegren i huvudsak sysslat med träimport (belägg har påträffats endast från 1790-talet), men det var vanligt att de skandinaviska trähandlarna var förmedlare av andra varor, däribland textilier från England.¹⁰ Bröderna Lindegren omtalas jämte nyss nämnda Gustaf Spalding och Abraham Brander som tongivande i den svenska kolonien. I astrologen Bengt Ferrners dagbok från London i juli 1759 figurerar bröderna Lindegren i sällskaps-

¹⁰ Utdrag ur dödboken i svenska kyrkan i London, förmedlat av prosten Sven Evander 9/1 1980; Polak, A., Wolffs & Dorville. Et norsk-engelsk handelshus i London under Napoleonskrigene. Oslo 1968 s. 37, 170.

5. En sida med fina mönstrade kamgarnstyger från Spitalfield och Norwich, insatta i en bok som kommer från bröderna Andrew & Charles Lindegrens handelshus i London. Foto: Nordiska museet.

livet.¹¹ (Ferrner höll äreminnetalet över Anders Berch i Vetenskapsakademien, tryckt 1776, och det personliga tonfallet tyder på att de kände varandra.)

Och från Frankrike

Hur Berch fick prover från Frankrike vet vi inte. Hans äldre bror, den lärde numismatikern Carl Reinhold Berch, vistades på statligt uppdrag i Paris åren 1737–46. Sommaren 1751 är han åter där och denna gång har han ett uppdrag som han tycks gilla: att anskaffa korkåpor och mitror till ärkebiskopen och samtliga bisko-

¹¹ Rydberg, S., Svenska studieresor till England under frihetstiden. Uppsala 1951 s. 90.

par för Adolf Fredriks kröning. Kåporna av den vackraste — och profanaste — rokokoblommiga brokad som man kan tänka sig är ju ännu bevarade. Carl Reinhold Berch skrev en redogörelse för upphandlingen som jag citerar från Agnes Branting: "Vilja biskoparne kosta på sig en sådan utgift, skola de blifa 'comme Dieu le Père dans sa gloire éternelle', härligt målade i Watteaus smak — — — Jag skulle mycket bedraga mig i mina beräkningar och på min smak för kyrkliga prydnader — — — om icke Hrr biskopar skola blifva nöjda och bevilja mig klockringning gratis vid min jordfästning."¹² Vem skulle vara bättre lämpad att skicka de mönstrade sidenprover för herrdräkter av fransk tillverkning som ingår i samlingen? Den lilla utomordenligt intressanta boken med franska vardagstyger i ylle och med alla uppgifter om tillverkningsort, längd, bredd och pris — den var säkert inte värd någon uppmärksamhet av skönanden Carl Reinhold Berch.

Siden från Ryssland

I samlingen finns 26 st ryska sidenprover, vackert vävda i många olika tekniker. Där är mönstrad sammet, brokader med guld och silvertråd, rutiga tafter och mycket annat. I Kommerskollegiets samling av reseberättelser finns kanske en nyckel till hur de förvärvats. En auskultant vid Kommerskollegium, hans namn var Ekman — förnamnet har jag inte lyckats finna — skickades på en resa till Moskva. Reseberättelsen som är daterad 1759 beskriver textilmanufakturen i Moskva där

han besökte inte mindre än 18 sidenfabriker.

Han nämner ägarna vid namn och också något om storlek och produktion. Här vore ett klart tillfälle för Berch att få ryska sidenprover.¹³

Från Ostindien

Anders Berch hade bra förbindelser med flera av delägarna i Ostindiska Kompaniet. I samlingen finns teprover i små flaskor, kinesiska sidenprover och indisk bomull. Tygproverna är också här helt små och sidenproverna är alla klippta i änden på sidenväven så att en rand, en s. k. ändmarkering, löper över ytan. I Sven T. Kjellbergs bok om Ostindiska Kompaniet kan man läsa om vilka varor som skeppen förde hem och textilnamnen stämmer i många fall med de namn Berch har skrivit på små papperslappar som åtföljer tygerna: damast, tafter, gorgerons och satin från Kina samt guingans, sits eller doreas från Indien. På någon annan väg än med Ostindiska Kompaniets skepp kan han knappast ha fått dessa prover.¹⁴

Många frågor återstår

Här har gjorts ett försök att rekonstruera på vilka vägar Berchs textilsamling byggdes upp. Säkert kommer någon att finna fler och tydligare belägg men det har känts viktigt att föra ihop nu kända fakta och möjliga hypoteser. Men det återstår många frågor: Varför samlade inte Berch

¹² Branting, A., Kyrklig skrud i Sverige. 1930 s. 62 (förmedlat av Margareta Ridderstedt).

¹³ RA. Kommerskoll. arkiv. Huvudarkivet, Reseber. Vol 12.

¹⁴ Kjellberg, S., Svenska Ostindiska kompanierna 1731 — 1813. Malmö 1974 s. 81ff, 253ff.

sidenprover från landets äldsta och största fabrik? Den drevs av Anders Dalmanson och hade när den var som störst 557 anställda (1761). Varför finns inte någon premiärlärf från Hälsingland, när Berch i sina föreläsningar i timmar har talat om den och det finns lingarn, s. k. Helsingegarn, i många finlekar i Berchska samlingen? Varför finns det inget tygtryck? Sverige hade ju flera fabriker och i samlingen finns tunt bomullstyg från Indien importerat för just det ändamålet. Dessutom finns 149 blad med de underbaraste kattunmönster, några daterade 1734 och 1748, som sannolikt var provtryck på papper för att spara det dyra tyget. Dessa saker kan naturligtvis ha funnits i samlingen, men det är ingenting i inventarierna som tydligt säger att så var fallet.

Yppighets nytta

Riksrådet Johan Anders von Höpken, vältalare, skribent och ledande inom hattpartiet, höll ett tal år 1740 i Vetenskapsakademien kallat "Om yppighets nytta". I samma anda sammanfattar Anders Berch ett avsnitt i sin lärobok om allmän hushållning: "Fattigt folk, Landets rikedom". Det känns cyniskt, men billig arbetskraft var en förutsättning för den lyxindustri som byggdes upp i Sverige under frihetstiden. Lyxen, överflödet, var till nytta för landet, ansåg han, om den bestod av landets egna produkter men en skada om den gynnade utlandet. Sådana tankar låg bakom statens satsningar på textilindustrin och då särskilt på den omhuldade sidentillverkningen. Det motiverade också att så förhållandevis mycket i Berchska samlingen är lyxvaror.

Summary

The Creation of Anders Berch's Collection: Known Facts and Some Hypotheses

Anders Berch (1711–1774) was Sweden's first professor in Economics. He assumed his post as professor in Uppsala in 1741 after having worked at the Board of Trade (*Kommerskollegium*) in Stockholm and aligned himself with the mercantilist views of the Hat Party.

In Uppsala Berch built up a collection to be used as practical illustrations for instructing the students. He called this method of instruction the *Theatrum oeconomico-mechanicum*. The collection consisted of 1) products from nature's three kingdoms, 2) models, and 3) items of trade and manufacturing, all gathered with an eye to their economic role. Included in the manufacturing section was a collection of textiles, the subject of a richly documented book recently published by *Nordiska museet*.

How did Berch expand his textile collection? Here are a few examples. In 1757 Berch requested of the Board of Manufactures (*manufakturkontoret*) that Stockholm's Master of the Hall cut off small samples of the cloth exhibited in the Hall. The request was granted, but it is uncertain whether Berch received any. Only a limited number of pieces of broadcloth and 45 silk samples are found that came from Stockholm.

In 1762 Berch wrote a letter to Patrik Alströmer, director of the Alingsås manufactory, and asked to be given samples from the broadcloth-making process at his own expense, one piece from each process through which the material went. He also requested that an extra piece be woven with all the common weaving errors, a tactless request which was not fulfilled. By

means of Lorens Rothof, Berch's former student who was employed in Alingsås in the 1750's, Berch received wool samples and ribbons from the manufactory.

When the Estates of the *Riksdag* gave silk brocade of Swedish silk woven in Stockholm to Princess Sofia Albertina, or when they ordered silver cloth for the coronation of Gustav III and Sofia Magdalena, Berch was on the lookout for samples. His son, the notary Christer Berch, was sent by the Board of Manufactures to study lace-making in Vadstena and probably obtained the collection's lace samples then. During the years 1759–1761 Christer Berch made a long journey to study the industries of Europe. He admired the English wool industry, but he considered English silk too expensive because they used silk that was of too high quality in the web. The types of silk he names are found in the collection, and it is therefore likely that they were brought home by Christer Berch.

The Swedish merchants in London Andrew and Charles Lindegren appear to have imported lumber, but they probably shipped textiles from England. A large book of woolen samples bears their name.

On behalf of the Swedish government Anders

Berch's brother, the numismatist Carl Reinhold Berch, purchased silk in Paris for the bishops' vestments for the coronation in 1751. Perhaps he contributed the beautiful French samples of patterned silk for gentlemen's costumes?

The Board of Trade sent a certain Mr. Ekman to Russia to study silk manufacture. His 1759 report from his sojourn takes up visits to eighteen factories in Moscow, which may have been the origin of the many Russian silk samples. The Swedish East Indian Company was founded in 1731 and with its ships came cotton from India and silk and tea from China; the nomenclature in the lists of the ships' cargoes is the same as that Berch used for the samples in his collection.

The collection contains many luxury items. Luxury was regarded as good for the nation's economy if the products were manufactured within the kingdom and thereby made imports unnecessary. Expressions such as "the utility of luxuriance" and "poor people are the country's wealth" were minted and show the economists' crass concentration on utility.

(Translation: Marie Clark Nelson)

DEBATT

”Det gamla bondesverige” tillbaka genom bakdörren?

Kritik av Britt Liljewall

Av Lennart Andersson Palm

När etnologerna, med Artur Hazelius i spetsen, på 1880-talet kom att intressera sig för det försvinnande bondesamhället föreställde de sig att detta varit tämligen oförändrat fram till 1800-talets mitt och den industriella omdaning. Detta är en föreställning som segt levat kvar på många håll, trots att en rad forskare redan tidigt

började ifrågasätta den. Nils Wohlin¹ klarlade i seklets början den omfattande sociala strukturförändringen på landsbygden under århundradet före 1850, och Eli Heckscher kunde i sitt

¹ Wohlin, N, *Den jordbruksidkande befolkningen i Sverige 1751–1900*, 1909.

stora arbete² visa att självhushållet är en myt. Från och med 1970-talet började historiker i allt större utsträckning intressera sig för bondesamhällets inre dynamik. Intresset knöts då till 1700- och 1800-talen. Man fann teknisk förändring, marknadsekonomi, ökande social differentiering, stor geografisk rörlighet etc. Enstaka forskare har pekat på skiktning, rörlighet, en viss marknadsekonomi med ty åtföljande modern syn på jordägandet redan på 1600-talet eller tidigare.³ Även de försök som inletts att komma åt allmogens attityder och lokalpolitiska handlingsmönster under 1500- och 1600-talen utifrån domboksmaterial har visat på förändringar i mentaliteten långt före 1800-talet.⁴ Det är därför anmärkningsvärt att Britt Liljewall i artikeln "En allmogefamiljs agerande i en tid av förändring" (Rig 1989: 2) återupprättar Hazelius gamla gräns – laga skiftesperioden eller med hennes egna ord "åren omkring 1860" (sid. 56).

I sin artikel uppmärksammar och refererar Liljewall på ett förtjänstfullt sätt ett tämligen obeaktat källmaterial – allmogedagböcker från 1860-talet. Utan tvivel är detta en typ av källa som, vid sidan av domböcker, sockenstämmo-protokoll, skifteshandlingar o. s. v., kan göra det möjligt för oss att komma närmare mentaliteter och attityder och att tillsammans med fördjupad kunskap om den materiella utvecklingen bidra till något slags förståelse av det moderna Sveriges framväxt.

Liljewall vill:

- belysa den ekonomiska, sociala och kulturella miljö dagboksskrivarnas familj (i detta fall familjen Anders Töresson i Upphärads socken i västra Västergötland) levde i,
- med utgångspunkt från denna beskrivning bedöma hur "modern" "bonden" Anders Töressons familj var på olika verksamhetsområden
- slutligen sätta in resultaten i ett vidare sammanhang.

² Heckscher, E F, *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa*, 1949, passim.

³ För en forskningsöversikt se Österberg, E, "Bönder och annat folk" i *Historisk Tidskrift* 3:1986.

⁴ Österberg, E, "Bönder och centralmakt i det tidigmoderna Sverige. Konflikt – kompromiss – politisk kultur", *Scandia*, häfte 1, 1989, samt samma författare "Den gamla goda tiden" i *Scandia*, häfte 1, 1982.

Med sin första uppgift lyckas Liljewall. Vi får en del, kanske inte så sensationella, informationer om traktens ekonomiska liv. När hon kommer in på den andra frågan börjar problemen hopa sig. Har dagboken verkligen skrivits i en "bonde"-familj? På 1860-talet hade begreppet bonde förlorat sin mening genom de föregående förändringarna i ekonomi och social struktur. "Bonde" användes inte längre som titel utan hade ersatts av "hemmansägare", "lantbrukare" etc.⁵ Men även om man skulle godta begreppet "bonde" för en självägande lantbrukare så som Liljewall implicit tycks göra, så återstår ytterligare komplikationer.

Anders Töresson var bl. a. nämndeman och lokalpolitiker, vilket i flera avseenden gör honom mycket otypisk för de självägande jordbrukarna i allmänhet vid denna tid. Töresson var dessutom taxerad som nummer 12 från toppen av socknens 257 hushåll vilket ytterligare gör honom mindre lämpad som representant för "allmogen". Vi får också reda på att han var nästan helt bortkopplad från det dagliga praktiska lantmannarbetet på gården (sid. 46).⁶ Liljewalls försäkningar om att Töresson var "väl integrerad i den lantliga sockenvärlden med dess sociala liv" hjälper därvid inte. Denna "otypiskhet" hos Töresson blir särskilt besvärande när dagböckerna (och Töressons göranden och låtanden enligt dessa) används för att bedöma just de fält som särskilt intresserar Liljewall:

- kontakter mellan bönder och borgerlighet
- urbana drag på landsbygden
- bondeekonomi och/eller kapitalism
- bönderna som självständig social kategori

Att Liljewall finner att Anders Töresson hade en omfattande social kontaktyta är inte särskilt uppseendeväckande. En nämndeman har åtminstone sedan medeltiden haft andra kontakter med skikt utanför allmogen än bönderna i gemen. Han har haft tät kontakt med de ståndspersoner som ingick i den lokala statsapparaten (lagläsare, häradsskrivare, lokala militära tjänstemän o. s. v.). I sitt arbete som stämmingsmän, synemän, medlare

⁵ Se även Winberg, C, *Folkökning och proletarisering*, 1977, s 190.

⁶ En del förhållanden tyder rent av på att han kanske snarare var mindre avancerad som jordbrukare än hemmansägargruppen i gemen.

o. s. v. har nämndemännen utan tvivel överhuvudtaget haft en omfattande kontakt med hela befolkningen i domstolens verksamhetsområde. Nämndemannassylans omfattning, med ofta tre häradsting per år och otaliga andra förrättningar, torde också ha omöjliggjort ett fullt engagemang i jordbruksdriften. Detta står klart redan vid en flyktig kontakt med vilken som helst av de domböcker från landsbygden som finns bevarade fr. o. m. 1500-talet.⁷ Om en stad låg i närheten fanns rikliga kontakter mellan den lokala lantliga rättsapparaten och stadens rådstugurätt p. g. a. de täta förbindelser av många slag som förekom mellan stad och landsbygd. Dessa kontaktmönster med tillhörande större tillgång till bl. a. information och kunskap har rimligtvis haft konsekvenser för kulturellt och ekonomiskt betedande för nämndemannagruppen visavi allmogen i allmänhet, något som Liljewalls artikel berättar om ibland. Trots dessa ganska självklara invändningar vill hon använda Töresson för att beskriva en kulturell/mental "förändring" bland "bönderna" under den övergångsfas hon förlägger till någon gång kring 1800-talets mitt. Här anknyter hon till internationell forskning kring demokratisering och modernisering.

Det är genom att kontrastera företeelser hos Töressons med en "idealtyp" av det äldre bondesamhället som hon försöker lösa sin uppgift och visa på en "förändring".

Med idealtyp menar Britt Liljewall "en medveten 'stilisering, en renodling av vissa element i verkligheten'. Dessa är inte godtyckligt hopplockade utan bygger på forskarens förkunskaper om det fenomen som skall studeras, och har dessutom en inre logisk konsistens" (sid. 51).

Hur beskaffat är då det "traditionella bondesamhället" hon vill kontrastera "bonden" Anders Töresson med? Tyvärr är inte den av Liljewall konstruerade idealtypen en "stilisering" eller "renodling" utan snarare suddig och oklar. Som läsare tvingas man därför att rekonstruera den ur skilda passager i artikeln. I det traditionella bondesamhället gäller enligt Liljewall:

- 1 riskminimering styr det ekonomiska agerandet och självhushåll är ett uttryck för riskminimering (sid. 50).

- 2 den icke-agrara arbetssektorn är åtminstone mindre än på 1860-talet (sid. 42).
- 3 bofastheten är stark (sid. 55).
- 4 förflyttningar i rummet är mer begränsade än längre fram i tiden (sid. 50).
- 5 traditionella rollmönster råder mellan familjemedlemmarna (sid. 45).
- 6 innovationsbenägenheten är låg bland bönder (sid. 55).
- 7 "borgerliga" föremål som gigger och nysilverkannor saknas (sid. 50).
- 8 vid sjukdom används klok gubbe i stället för doktor (sid. 50).
- 9 man är informationsmässigt isolerad från omvärlden (sid. 50).
- 10 de sociala kontakterna är begränsade (sid. 50 f).
- 11 den sociala rörligheten mellan grupper är liten (sid. 50).
- 12 söner tar årstjänst utanför hemmet (sid. 53–54).
- 13 kollektivitet snarare än individualism präglar handlingsmönstren (sid. 51).

Liljewall kommer så med en brasklapp. "Modern forskning visar att ytterlighetsdragen både i det traditionella och det moderna samhället genomgående överdrivits." Men slutsatsen blir ändå: "Att tendenser i ovan antydda riktningar funnits förnekas däremot ej." Hur starka tendenserna varit i de olika avseenden som ingår i idealtypen får vi inte veta. Vet Liljewall det själv?

⁸ Jag kan inte av utrymmesskäl diskutera alla dessa "idealtypiska drag" utan vill här bara betona att åtminstone 3, 4, 6, 7, 10, 12 och 13 antingen är vederlagda av hittills gjord forskning eller knappast undersökta. I samband med mitt eget avhandlingsarbete om Marks härad har jag om punkt 8 kunnat konstatera att man redan vid 1600-talets början vid allvarigare sjukdom vände sig till fältskär eller hospital, att man redan vid 1700-talets mitt lokalt vidtog kollektiva åtgärder för utbyggnad av lasarett och gjorde sammanskott för att skicka barnmorskor på utbildning i Stockholm. Man kan också konstatera att en gigg (punkt 7) inte behöver vara något speciellt "borgerligt", utan snarare ett modernt fortskaffningsmedel, anpassat till de förbättrade vägarna, och av speciellt stor nytta för en nämndeman med sina ständiga resor. Likaså var en kanna av nysilver knappast "borgerlig" i någon vettig bemärkelse — nysilver var en legering som slog igenom i masskonsumtion först fr. o. m. 1800-talets början.

⁷ För en bibliografi över tryckta utgåvor, se Palm, I. Andersson i *Folkets Historia*, nr 1, 1985.

Jag skall här nöja mig med att ta upp ett par av de drag Britt Liljewall kopplar till sitt idealtypiska "traditionella bondesamhälle".⁸ Dessa gäller främst ekonomin. Liljewall gör utifrån några olika källor en analys av Töresson-familjens konsumtion och produktion. Hon finner därvid vad hon uppfattar som en märklig dubbelhet hos Töressons produktion, som hon uppfattar som kluven i en traditionell "självhushåll"-del och en "modern" och marknadsinriktad (sid. 52). Vad hon menar med denna "marknadsinriktning" är emellertid oklart. Den som tar ett par timmar på sig att ögna Olaus Magnus' svenska historia från 1500-talet eller Gustav Vasas registratur finner otaliga exempel på inre handel och marknadsinriktad produktion redan på 1500-talet. Stora delar av Västergötland var specialiserade på handel med oxar, smör och andra animalieprodukter, medan slättbygder producerade spannmål. Jordbruksbygder sålde sina produkter och köpte järn från Bergslagen samtidigt som fisk och salt i kuststäderna byttes mot inlandets olika varor. Även på 1600-talet ville man bedriva och bedrev omfattande handel. Det var då varken fråga om något självhushåll eller ens naturahushållning — det rörde sig om omfattande handel där varor normalt byttes mot pengar.⁹ Det som av Liljewall beskrivs som "modernt" är således vid en kort genomgång av litteraturen inte oproblematiskt. Det "moderna" draget "marknadsinriktad produktion" är i hög grad företeelser som utmärkte det "traditionella" bondesamhället.

Jag vill här ge ytterligare två exempel som indirekt visar marknadens och handelns betydelse under nyare tid långt före 1800-talet och Anders Töressons tid. Direkta kvantitativa uppgifter om handelns omfattning är sällsynta bland källmaterialet, särskilt är detta fallet med den inre handeln.

För gården Björsjöås i Bergums socken, Vättle härad, endast ett par mil från Anders Töressons hemvist, har jag kunnat göra upp ett antal budgetar mellan 1666 och 1857. Där har jag med ganska stor precision kunnat beräkna spannmålsskörd, animalieproduktion och skatte-

tryck.¹⁰ Produktion och skatter har räknats om efter rådande priser vid respektive tillfälle. Intäkter minus kostnader har därefter räknats om i tunnor råg enligt löpande priser för att möjliggöra jämförelse över tid, mynt- och måttsystemets förändringar skapar annars svårigheter. Kvar för konsumtion blev omräknat i tunnor råg per vuxen följande belopp:

1666	2,28
1757	3,58
1786	4,42
1825	1,47
1854	3,3

Om man som brukligt antar att en vuxen behövde 2,5 tunnor spannmål per år är det tydligt att man på den undersökta gården varit mycket starkt beroende av marknadsinriktade bisysslor åtminstone 1666 och 1825. Dessa två år har tydligen jordbruket inte ens räckt att försörja invånarna med deras spannmålsbehov även om de skulle lagt hela sitt nettoöverskott på spannmålsinköp. Dessutom har de ju behövt köpa annat: salt, järn, verktyg m. m. Graden av "självhushåll" har växlat och var tydligen *mindre* 1666 än 1854! Resultaten från Björsjöås är inte säregna för denna del av landet eller för gården. Området där Björsjöås ligger var inte känt för att vara speciellt inriktat på hemindustri eller på annat sätt skilt från övriga jordbruksområden i denna del av Sverige. Det tillhörde inte Sjuhäradsbygdens hemindustriområde. Ett liknande marknadsberoende under långa perioder återfann jag också hos hela den socken gården tillhörde även om jag där inte kunde ta hänsyn till skatternas betydelse.

Att en nationell marknad fanns redan på 1500-talet indikeras av bl. a. prisrörelser. Om man jämför prisutvecklingen under de tre hundra åren före 1860 i Stockholm och Västsverige (västra Västergötland) för två fundamentala varor, som dessutom ofta byttes mot varandra, spannmål och smör, framkommer en imponerande samstämmighet. Tyvärr tillåter inte utrymmet att några diagram publiceras här. Kurvornas

⁹ Forskningsöversikt om penningekonomin utbredning redan på 1500-talet men speciellt på 1600-talet finns hos Winberg, C., *Grenverket*, 1985, s. 156 f. Winberg visar själv hur marknadstänkandet tidigt influerade synen på jordhandeln.

¹⁰ Se Palm, L. Andersson, *Oxar, vadmal & brännvin. Studier kring näringar och bebyggelse i Bergums socken ca 1500–1860*, 1989, för de överväganden som därvid gjorts.

nivå skiljer sig mellan de båda landsdelarna, men formen på kurvorna visar mycket god överensstämmelse. Skillnader i nivå på priskurvor brukar hänföras till transportkostnader, lokala produktionsbetingelser och liknande. Men ju mer upp- och nedgångar följer varandra och kurvorna uppvisar samma trender, desto mer vittnar kurvorna om en integrerad marknad.¹¹ Att priser uttryckta i pengar överhuvudtaget förekommer vittnar dessutom i sig om en penningekonomi. Av penningpolitiken under olika perioder framkallade inflationsvågor slår tydligt igenom i priskurvorna för både landets östra och västra delar. Efterfrågeförändringar genom t. ex. missväxt eller krigshändelser i en del av landet påverkade priserna i andra delar av landet via handeln och prissystemet.

Hos Liljewall blir Töressons agerande ett "försök till vinsttänkande utan att riskera de grundläggande behoven". "Vinsttänkande" är ett begrepp som Liljewall använder lika obekymrat som "borgerlig", "kommersiell", "modern" o. s. v., trots att dess innebörd inte utan vidare kan förväntas vara klar för hennes läsare. Avses "profit maximization", där samtliga ekonomiska beslut syftar till att öka Töressons kapital på kort eller lång sikt? På längre sikt verkar ju inkomsterna investeras i gårdar till barnen så att de skall kunna bilda familj och inte primärt på att utvidga produktionen och därmed vinstmöjligheterna.

Att Töressons söner inte tar drängtjänst förklarar Liljewall med en modern "arbetskraftsstrategi" i stället för med behovet av arbetskraft på den stora gården eller sönerns hantverksinriktning, som rimligtvis borde ligga närmare tillhands som förklaring än något slags mentalitetsförändring. Desto märkvärdigare är detta som hon åberopar annan forskning som visat på en inte särskilt svärbegriplig motvilja mot att ta dräng- eller pigttjänst hos unga människor på 1700-talet. Trots att redan Heckscher kunde konstatera att bönderna i det äldre Sverige var vad han träffande kallade "dubbelvarelser" just p. g. a. att de vid sidan av jordbruksarbetet "gjorde även städernas" arbete,¹² får det faktum att Töressons hantverkarsöner inte arbetade som

ospecialiserade bonddrängar hos andra bönder, Liljewall att framkalla bilden av något helt nytt: det gäller att "skapa tjänster och produkter som är till salu i ett kommersiellt samhälle ... ett sätt att ta tillvara de ekonomiska möjligheter det nya samhället gav". Ja, vi kan rentav här se ett nytt "urbant drag" på landsbygden. Trots sönerns specialisering får Töressons "arbetsmarknadslösningar" (d. v. s. att sönerna stannar hemma) för Liljewall representera "individuellt anpassade lösningar" mellan den gamla typen av årstjänst och den moderna arbetsmarknadens löneanställning.

När det gäller gårdens ekonomi kan alltså Liljewall inte visa på något kvalitativt nytt som skiljer Töressons jordbruk från ett normalt gårdsbruk på 1700-talet eller rentav ännu tidigare. Ett överskott på spannmål säljs, något man gjort i överskottsområden i hundratals år före Töresson. Paradoxalt nog är möjligen Töressons mer självhushållande än vad många bönder var under århundradena närmast före 1800-talet. Något "jordbruksföretag" av ny typ kan vi inte skönja. Verksamheten kan i stället lika gärna sättas in i ett betydligt äldre mönster av ekonomisk-strategisk anpassning och specialisering inom jordbruket och ett äldre mycket starkt marknadsberoende. Härvid behöver inte försäljningens geografiska slutstation spela den minsta roll. Om vi därtill äntligen tar Töressons verksamhet som nämndeman, hans passivitet som lantbrukare, hans sysslor som lokalpolitiker och liknande i beaktande har vi inte fått ett enda säkert besked om i vilken mån hans familj verkligen representerade något ekonomiskt nytt inom den "allmoges" som Liljewall vill undersöka.

Vad man som läsare alltså fått sig till livs genom Britt Liljewealls artikel är ett metodiskt och teoretiskt sammelsurium. En av allt att döma otypisk representant för "bönderna", med tveklaktiga "moderna" drag, ställs mot en grumlig och till största delen orealistisk (eller åtminstone oacceptabelt löst grundad) idealtyp av det "traditionella" bondesamhället och har därmed i ett trolslag förvandlats till en åtminstone "halvmodern" representant för en ny tid. Jag vill avslutningsvis lämna följande beskrivning av böndernas arbetsår mer än hundra år före Töressons tid. Det är en bild från Närke-Värmland 1740¹³

¹¹ Jörberg, L., *A History of Prices in Sweden 1732–1914*, volym 2, 1972, s. 9 f.

¹² Heckscher, E. F., *Sveriges historia från Gustav Vasa*, 1949, 1:1, s. 35 f.

¹³ Kommerskollegii huvudarkiv, Utredningar, Plantager, Schäferier, Fabriker 1740–41. Volym FIV:42, Riksarkivet, enkätsvar till kommerskollegium från

som bör stämma agrarhistoriska idealtypskonstruktörer till viss ödmjukhet. Fram tonar bilden av en strävsam, rationell, företagsam, mångkunnig och anpassningsbar men pressad bondeklass.

”En bonde har med sitt vanliga bruk samt alla hemmanet vidhängande servitut redan så mycket arbete och släp, som han någonsin medhinner, utan att man honom mera påbörda, eller genom tvång vänta kan ... (På) våren tråde och säde, sedan laga gårdsgårdar och diken, vägar och broar, samt bygga icke allenast egna utan också publika hus, såsom kyrkor med sina staplar och balkar, prästgårdar, tiondebodar, sockne- och fattigstugor, tingshus, gästgivargårdar och ryttare- eller knektetorp, varav nu det ena, nu det andra räcker honom till år ifrån år. Om sommaren och hösten, hinner han knappt föra och sprida ut sin gödsel, så och bärga gräset, bryta och köra löv, skära och införa säden, bruka och ansa jorden, tröska och så, rödja äng och beteshagar, innan åter vinter är för handen. Och då gäller det ej mindre uppå att hugga och frambringa ved, gårdslä, stor 'taktral' och timmer, köra ut sin avrads-, tionde- och egna säd, förtjäna något till skatten med foror åt bruken och marknadsfolk, göra och laga vagnar, kärror och åkerredskap, och på slutet klyva gårdslä samt barka och vässa stör, eller och om hösten uppbryta och på vinterföret framskaffa sten till gårdsgård. Varjämte han hela året över måste vara, stundom åter på uppborädsstämmor, mantalsskrivningar och flera allmänna sammankomster, skallgång och mera dylikt, men dessemellan för sig själv till kvarns med mällden, till torgs med något av sin avel att sälja, och köpa litet salt, sill och spannmål i stället, samt för övrigt till kyrka om böne- och andra högtidsdagar utom söndagarna, jämväl sköta fiske, humle- och trädgårdar, varest de finnes, så att en 'trifwen' och flitig bonde aldrig haver nog tid till det, som honom angelägnast och oundvikligt är ... vid dessa sysslor måste nödvändigt (barn, kvinnfolk, söner och drängar) hjälpas åt, have jämväl kvinnfolken för sig allena nog att sköta, så med barn- och boskapsskötsel, vilken icke är den minsta, som med daglig matredning, tvätt och klädslagning, samt bakande, bryggande och brännande, slakt och flere andra hushållssysslor, såsom isynnerhet spinna och väva, sömma linkläder och sticka strumpor, vantar och mössor ... (Allmogens) behöver nyttja alla upptänkliga näringsmedel, men själv vet inte annat än svedja och sälja sågtimmer ...”

Det behövs inte mycket fantasi för att se de implikationer bilden ger av rörlighet i rummet, förändringsvilja, sociala kontaktnät, marknadsin-

landshövding Reuterholm. Motsvarande svar från Älvsborgs län har jag inte kunnat återfinna.

riktning, nödvändighet av planering och tidsmedvetande, handel, lokalt arbetskraftsutnyttjande, möjligheter till individuell och kollektiv handling o. s. v. Ungefär två år senare skulle delar av denna allmoge i Dalupproret, vilket såsom politisk rörelse definitivt inte var begränsat till Dalarna, ställa en rad krav som föregrep vad som skulle hända i Sverige och Europa 1789 och på 1800-talet. Upproret var en politisk allians mellan nya borgerliga element och bönder, mot präster och adel som på sina håll rentav hotades av fysisk likvidering.¹⁴ Den av Liljewall själv (sid. 40) åberopade Timothy Tiltens bedömning att de svenska bönderna spelade den roll bourgeoisie gjorde i andra länder understryks härmed ytterligare, men för en tid 120 år före Anders Töressons.

Det är först under senare år som Max Weber uppmärksammats av svenska historiker. Tyvärr verkar det därvid inte vara lärdomsgiganten, som baserade sina generella påståenden på en enorm empirisk kunskap, man tagit till sig, utan de ganska oklara formuleringar om idealtyper man kan finna hos honom. Webers metod bör inte missbrukas genom att idealtypen blir en fri konstruktion. Dess delar måste, som Liljewall själv påpekar, vara förankrade i en bestämbar verklighet. Någon verklig samhälllig förändring kan inte mätas mot den bild man gjorde sig av det äldre bondesamhället i allmogerosantiska kretsar i slutet av 1800-talet. Då verkar det vara betydligt vettigare att utgå från vad Liljewall faktiskt också säger, nämligen att ”*samliga aspekter av det traditionella samhället kan ... sättas i samband med en överordnad struktur som svagt utvecklade teknik*” och därvid verkligen försöka klarlägga produktion och sociala förhållanden i det äldre samhället. Här erbjuder de svenska arkiven fr. o. m. 1500-talet ett vid internationella jämförelser ovanligt gott källmaterial, vars utnyttjande ännu bara är i sin linda.

”När empirin avviker från idealtypen är detta inget fel utan själva kärnan i metoden”, skriver hon också. Men om den empiri (vad Liljewall kallar ”förkunskaper”) som utgör grunden för själva idealtypsskapandet visar sig bristfällig (d. v. s.

¹⁴ Se Palm, L. Andersson, ”’Draken’ — entreprenören och bonderörelsen”, uppsats vid historiska institutionen, Göteborgs universitet, 21 november 1988.

förkunskaperna är dåliga), måste väl något ändå i längden bli fel! Vilken glädje har vi av resultat som vilar på jämförelser med sådana orealistiska idealtyper? Måtte de i vart fall inte få leda till att de förelagde och romantiska föreställningar om

svensk landsbygd före 1800-talets mitt, som fanns och uppenbarligen fortfarande finns på sina håll, ges vetenskaplig legitimitet, även om de lanseras under omfattande "teoretisk" dimbildning.

"Och ändå rör hon sig"

Av Britt Liljewall

Huvudresultatet i min undersökning av bondefamiljen Töresson i Upphärad åren omkring 1860 är att gammalt och nytt, "traditionellt" och "modernt", levde sida vid sida. De olikartade drag som fanns var många — en del var sådana som var på väg att försvinna, andra sådana som pekade framåt — vilket naturligtvis *inte* innebar att de dog ut respektive uppstod just 1860. De drag som i den fortsatta utvecklingen kom att förstärkas, t. ex. marknadshushållning, social rörlighet och lönearbete, har jag kallat "moderna". De som kom att försvagas har jag kallat "traditionella". Som historiker har man ju fördelen att skriva med facit i hand. När ett drag uppstått eller kommer att upphöra uttalar jag mig inte om — det kan ej belysas med det här aktuella materialet. Själva existensen av gammalt och nytt i en meningsskapande kulturell blandning hos familjen Töresson är självfallet ett bevis för att de genomgripande förändringar som det här är fråga om *inte* kan ha skett plötsligt.

Lennart Andersson Palm uppfattar dock min artikel som uttryck för en diskontinuerlig historiesyn. Han menar att jag "återupprättar Hazelius' gamla gräns — laga skiftesperioden eller ... åren omkring 1860". De forskare som Lennart Andersson Palm — och jag — pekar på som vederläggare av 1800-talsetnologins diskontinuitetssyn har övertygande visat att det "mo-

derna" *började* tidigare än man trott, men har på inget vis en statisk syn på historien därefter.¹ På så vis skiljer de sig från Lennart Andersson Palm, så som han framstår i sitt inlägg här.²

Det "moderna" startade alltså tidigt och det "traditionella" levde länge kvar, men naturligtvis förändrades proportionerna över tid och detta skedde inte i en jämn rörelse. Vissa perioder innebar återgångar, vissa spårväxlingar, vissa snabbare förändringar.³ 1800-talets mitt var en period av *relativt* snabb förändring när det gäller

¹ Bland moderna historiker gäller detta t. ex. Eva Österberg och Christer Winberg. Jfr i min artikel not 22 resp. 31. I samma riktning (tidiga exempel på modernt beteende) pekar också annan av mig använd litteratur, ex. not 20 (Kuuse), not 21 (Macfarlane), not 25 (Perlinge), not 28 (Harnesk), not 29 (Kyle) resp. not 34 (Gadd).

² Lennart Palms statiska bild av 1600-, 1700- och 1800-talet i inlägget pekar i själva verket mot en diskontinuerlig historieuppfattning. Tidsrymden för förändringar krymps — även om det sker i andra "ändan" jämfört med Hazelius — så att alternativet tycks bli ett "brott" under 1500-talet (om inte medeltidens bonde etc. etc. i princip är identisk med vår tids?).

³ En undersökning av hur "moderna" och "traditionella" synsätt existerade sida vid sida och aktualiseras i olika politiska situationer under lång tid bland bonderiksdagsmän finns i Jörgen Kyle, "Peasant Politics and the Social Question in Sweden 1840–1920" i Bo

västsvensk landsbygd, och detta motiverar mitt uttryck "brytningstid" om 1860-talet – obs ej brytpunkt eller liknande. Laga skiftes-verksamheten kulminerade, havreexporten över Göteborg fyrdubblades på ca 10 år och en ny typ av idéspredning slog igenom.⁴ Kanske kan Lennart Andersson Palm peka på perioder med snabb förändring i förhållande till tiden omkring också under tidigare perioder. Vad sägs om 1680-talet?

Snart sagt varje förhållande som familjen Töresson erfor omkring 1860 framställs av Lennart Andersson Palm som lika karaktäristiskt för en bondefamilj under låt oss säga 1600-talet. Som historiker vet han naturligtvis att detta inte var fallet, lika lite som det gäller för 1600-talsbonden i relation till 1400-talsbonden. Begrepp som "rörlighet" och "marknadsanpassning" är relevanta för 1600-tal likaväl som 1800-tal – om man har en tillräckligt bred definition. Men begreppen är *inte* identiska över tid. Att förneka att de ökat/minskat i omfång, spridits/isolerats, fördjupats/förflackats etc. vore att förneka förändring. Istället för att disputera om ordval borde historiker naturligtvis diskutera t.ex. rörlighetens, bondebegreppets och marknadsrelationens skillnader, kvalitativt och kvantitativt, under olika tider.

Lennart Andersson Palms huvudangrepp rik-

tas mot "min idealtyp".⁵ Som ett alternativ till denna tillhandahåller han ett långt landshövdingecitat som sägs karakterisera bondeliv på 1740-talet.⁶ Han vill med detta som hjälp visa att *likheterna* mellan 1740-talsbonden och Töressons liv på 1860-talet är det dominerande och sammanfattar *sin* tolkning av citatet på följande vis: "Det behövs inte mycket fantasi för att se ... rörlighet i rummet, förändringsvilja, sociala kontaktnät, marknadsinriktning, nödvändighet av planering och tidsmedvetande, handel, lokalt arbetskraftutnyttjande, möjligheter till individuell och kollektiv handling." Jag skulle något vilja diskutera landshövdingens bild, som Lennart Andersson Palm uppenbarligen sätter större lit till än min idealtyp, genom att renodla ett annat och historiskt mer fruktbart perspektiv än "likhet", nämligen "förändring". Eller vågar jag säga att jag vill använda bilden, d. v. s. landshövdingens stilisering, generalisering och renodling av verkligheten, som en av Lennart Andersson Palm godkänd idealtyp, mot vilken familjen Töressons liv drygt 100 år senare kan mätas?

I landshövdingens skildring framtonar, som Lennart Andersson Palm säger, en bild av en hårt pressad bondeklass. Den är ekonomiskt trängd och alla resurser går åt till att överleva och uppfylla de förpliktelser makthavarna lagt

Stråth (red.), *Language and the Construction of Class Identities*, 1990.

För att illustrera att de historiker som tidigare lägger "starten" urskiljer ganska snabba och våldsamma förändringsperioder i sitt långa tidsperspektiv hänvisar jag till Winbergs välgrundade synpunkter på ett verkligt mentalitetsbrott. "Det är en märklig upplevelse att komma från 1600-talet till 1700-talets senare del. Helt plötsligt börjar tänkandet bli 'genomskinligt' för oss, vi börjar förstå hur människor resonerade, kan följa med i deras argumentering ..." Speciellt spännande är citatet eftersom det gäller förändringar i "mentalitet", det som anses mest "trögrörligt" (Christer Winberg, "Några anteckningar om historisk antropologi" i *Historisk tidskrift* 1988, s. 6 ff).

⁴ Ett exempel på det sistnämnda är att Hushållningssällskapen genom sina filialer, som i Västsverige tillkom just vid denna tid, skapade en informationskanal till och från bönderna. Den snabbt ökande tidningsläsningen på landsbygden just vid denna tid (jfr Gunnar Wallin, *Valrörelser och valresultat*, 1961, s. 340 ff) pekar i samma riktning.

⁵ Den idealtyp jag i verkligheten använder i mitt tolkningsförsök återfinns *inte* i Lennart Andersson Palms inlägg utan i min artikel på s. 50–51. Denna blandar Lennart Andersson Palm med *empiri* från min undersökning och från refererad litteratur (han säger sig själv "rekonstruera den ur skilda passager i artikeln") på ett sätt som visar att han missuppfattat idealtyps-metoden. Han håller inte isär "typen" och de empiriska förhållanden som skall ställas mot den. Genom att Lennart Andersson Palm dessutom utesluter betoningen av "tendenser" i de olika riktningarna som finns i min idealtyp, i den idealtyp *han* tillskriver mig, försvårar han en meningsfull debatt.

⁶ Ur källkritisk synvinkel borde naturligtvis landshövding Reuterholms skildring av böndernas liv skärskådas. Syftet för hans bondekaraktäristik vore t.ex. intressant att veta något närmare om. I själva verket tycks det vara en "arkaiserad" bild (jfr t.ex. Mats Isacssons forskning från ungefär samma trakt), och det förvånar mig att Lennart Andersson Palm okritiskt drar fram denna närmast "feodala" bild som ett representativt *empiriskt* exempel på tidig "modernitet".

på allmogen i form av skatter, dagsverken, samhällsarbete (skjuts- och byggarbete t. ex.). Bondens enda alternativ är att pressa sig själv, sitt hushåll och sin gård till det yttersta. Att en sådan bonde kunde delta i Dalupproret som revoltör förefaller troligt.

1740-talsbonden framställs liksom Anders Töresson som "rörlig" i lokalsamhället, men när det gäller antalet resor, syftet med dessa och kvaliteten på de kontakter som uppstod i samband med denna rörlighet torde skillnaderna vara stora. 1740-talsbonden har också liksom Anders Töresson ett förhållande till "marknaden". Är innehållet i detta begrepp detsamma för dem båda? 1740-talsbonden besöker marknaden för att sälja "något av sin avel ... och köpa litet salt, sill och spannmål". Även om det inte är fråga om byteshandel, tycks den stund som betalningen för försäljningen fanns i bondens pung inte ha varit tillräckligt lång för att "vinsten" skulle kunna ingå i en långsiktig kalkyl och än mindre hinna förränta sig. Anders Töresson däremot sålde sitt relativt stora och kontinuerliga överskott till internationella firmors representanter, och placerade sedan under en 15-årsperiod vinsten i jord till söner. Någon rumsig enhet mellan den marknad Anders Töresson nyttjar för att sälja sin överskottsproduktion och en marknad där konsumtionsbehovet tillfredsställdes fanns inte.

Den "marknad" som 1740-talsbonden kommer till tycks närmast vara att karakterisera som alla traditionella samhällens *market places*, medan exportfirmorna vid Göta Älvs hamnar är delar av en internationell kapitalistisk "marknad" (*market relations*) – med t. ex. anonymitet mellan producent och konsument och ett utvecklat kreditssystem.⁷ Skillnaderna är alltså stora. Att *market relations* utvecklats ur *market places*, vilket en del forskare anser, är en väsentlig men helt annan sak.

Anders Töressons liv är till skillnad från bilden av 1740-talsbondens ett liv i relativt välstånd. Han och hans familj har en ekonomisk och fysisk frihet som bl. a. *möjliggör* ett planerande för

framtiden. Här finns också utrymme för t. ex. föreningsverksamhet och extrainkomster (inte bara biinkomster). Skillnaden mellan familjen Töressons extraarbeten och de traditionella biinkomsterna blir tydliga både vid jämförelse med landshövdingens bild och det andra exemplet Lennart Andersson Palm för fram för att illustrera likheter, Björnsjöås. På denna gård var man "beroende av marknadsinriktade bisysslor" under dåliga år redan på 1600-talet, och 1740-talsbonden försökte att "förtjäna något till skatten med foror åt bruken och marknadsfolk". Dessa exempel pekar inte bara på en kvantitativ utan även på en kvalitativ skillnad gentemot familjen Töressons extrainkomster. Syftet med det icke jordbruksanknutna arbetet var ett annat på 1860-talet än det syfte Lennart Andersson Palm respektive landshövdingen pekar på, d. v. s. överlevnad respektive att kunna betala penningsskattorna.⁸

I snart sagt varje konkret detalj avslöjas i citatet stora skillnader mellan bondebilden från 1740-talet och 1860-talet. Låt mig nämna en. Få bönder eller medlemmar av bondehushåll på 1860-talet deltog fysiskt i de samhälleliga uppgifter som fortfarande vilade på jorden. Arbetet med vägar, skjutsar och socknens hus utbjöds på entreprenad till lägstbjudande, och under just den period jag sysslar med i artikeln blev det vanligt att också hantlangningsarbetet till byggmästarna upphör att ske genom dagsverken. En "professionalisering" skedde alltså. Bönderna fick naturligtvis betala, men frigjordes fysiskt och fick möjlighet att själva disponera och planera arbetskraft och tid.

Det ökade handlingsutrymme som skapats för de jordägande bönderna förklaras naturligtvis av de successiva förändringar som sedan 1740-talet, och även tidigare, skett genom utveckling av jordbruket (nyodling, nya brukningsätt, skiften etc.) i samspel med ändrade samhälleliga förutsättningar (nya sociala förhållanden, nya idéer, ny teknik etc.). Utvecklingens andra sida är som vi vet den kraftiga proletariseringen på landsbygden – många stöttes ut ur bondegruppen. Om Anders Töresson skulle delta i ett Daluppor torde det ha blivit som försvarare av ett samhälle

⁷ För ett resonemang om skillnaden mellan *market places* och *market relations* se t. ex. Teodor Shanin "The Nature and Logic of the Peasant Economy" i *The Journal of Peasant Studies* 1, 1973–74, s. 74 f. Skillnaden är på intet vis så oväsentlig som Lennart Andersson Palm påstår.

⁸ I *verkligheten* kan det naturligtvis ha funnits ett mer "modernt" förhållande till marknaden, något som dock varken Lennart Andersson Palms siffror eller landshövdingens ordval avslöjar.

i vilket de självägande bönderna tillskansat sig stora fördelar.⁹

Lennart Andersson Palm betvivlar att Anders Töresson är "bonde" och menar att familjen är "otypisk".¹⁰ Det nämndemannaskap som Lennart Andersson Palm använder för att misstänk-

⁹ Ett sådant deltagande i en "revolution" förefaller mindre troligt just med tanke på att så mycket av traditionella drag levde kvar bland svenska självägande bönder. Detta är ett resultat av min undersökning som Lennart Andersson Palm inte tycks ha observerat. Det är bl. a. ur detta perspektiv som undersökningen av familjen Töresson kan sägas belysa den svenska, föga polariserade, landsbygden och på så vis bidra till att förklara den fredliga och lugna svenska utvecklingen i jämförelse med flera andra västeuropeiska länder. Graden eller arten av de svenska böndernas "förborgerligande" blir i detta sammanhang väsentlig. För en jämförelse av böndernas "förborgerligande" i olika europeiska länder och betydelserna av detta hölls i maj 1989 en konferens i Bielefeld under temat *Verbürgerlichung des Dorfes und der dörflichen Bevölkerung im 19. Jahrhundert, Ein Europäischer Vergleich*. För en presentation av konferensens innehåll se Historisk tidskrift nr 4 1989, s. 636 ff.

¹⁰ Detta är i och för sig glädjande ur mitt perspektiv, eftersom det är ett av de få tecknen som kan tolkas som att Lennart Andersson Palm ser någon förändring mellan 1740-tal och 1860-tal.

liggöra Töresson som bonde är i själva verket ett bevis just för allmogetillhörighet. Ända fram till 1872 fanns nämligen endast bönder (inte jordägare utanför allmogen) som nämndemän på landsbygden. (Inte bara i toppen av det "traditionella" samhället fanns sysslor som var förbehållna folk av ett visst stånd utan också i botten.) Formella kriterier är naturligtvis inte tillräckliga för att fastställa Anders Töressons rätt att kallas bonde. Viktigast i sammanhanget är *självuppfattningen* och de sociala kriterierna. Giftermåls-mönstren är troligen det mest avslöjande för social tillhörighet. I Töressonfamiljen gifter man sig enbart inom bondeskiktet. Ekonomiskt är Anders Töresson ingen "medelbonde". Detta är i själva verket en *poäng* i min undersökning. Syftet med min studie är att belysa hur en ekonomiskt ganska oberoende bonde — väl integrerad i allmogevärlden — utnyttjar sin handlingsfrihet. För *bonden* Anders Töresson var det logiskt att agera för att sönerna skulle kunna bibehålla sin bondeidentitet i denna tid av förändringar.

Medvetande och kunskap om att moderniseringsprocessen startade tidigt är utomordentligt väsentliga. Detta får dock inte leda till ett förnekande av att väsentliga kvantitativa och kvalitativa förändringar skedde senare. Också dessa är värda och tillåtna att skildra.

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Kometen kommer

Av Jochum Stattin

Björn Hedberg: Kometskräck. En studie i folkliga och lärda traditioner. Diss. English summary. Etnolore 8. Skrifter från Etnologiska institutionen vid Uppsala universitet. Uppsala 1990. 301 s., ill

Som genre är doktorsavhandlingen mycket speciell. Förorden brukar som regel omvittna många års forskarmöda. Namnen på understödjande arbetskamrater, släktingar och vänner visar ofta på den oerhört centrala roll arbetet har haft i författarens liv. Alla frågor, tankegångar och svar kan förutsättas vara väl prövade innan de blivit fixerade och fått sin slutliga form. Redovisningen av nytt vetande gör dessutom ofta gradualavhandlingen till en spännande och stimulerande läsupplevelse.

Björn Hedbergs bok utgör inget undantag. Den återgår på ett forskningsarbete om kometer och kometskräck som sträcker sig 16–17 år tillbaka och som tidigare bl. a. resulterat i en seminarieuppsats, några artiklar och ett annat bokverk. Föreliggande bok rymmer också en redogörelse för ett omfattande empiriskt källmaterial och ger flera spännande uppslag.

Avhandlingens syfte och förutsättningar

Utgångspunkten för arbetet är, som författaren själv formulerat det, att försöka besvara frågorna – Varför har människor hyst rädsla och skräck för kometer? Varför vara rädd för någonting som liknar en diffus stjärna med tunn och ljussvag svans? Vilka förklaringar kan man ge till människors kometskräck?

Redan 1977 presenterade han en seminarieuppsats – en s. k. C-uppsats – där han utifrån såväl äldre som nyinsamlat uppteckningsmaterial berörde dessa problemställningar. Med resultaten från denna undersökning, som indikerade att man fruktade kometer därför att de avvek så påtagligt från det vardagliga, formades avhandlingens problemställning till ”Varför accepterade människor, som fruktade de avvikande kometerna, nästan uteslutande illavarslande tolkningar, ägnade att underblåsa rädslan och skräcken?”.

I anslutning till uppsatsen utvecklades också en arbetshypotes om att ”det fanns samband mellan lärda komettolkningar av religiöst och naturvetenskapligt slag och folkliga komettolkningar som framträdde i den muntliga traditionen”. Det är dessa tankar han även tidigare har satt på pränt i ett verk som heter *Kometer och kometskräck* och som utkom 1985.

Avhandlingens anspråkslösa underrubrik ”En studie i folkliga och lärda traditioner” syftar just på att undersökningen av människors kometskräck också visar på hur olika slags komettolkningar hör hemma i ett idéhistoriskt sammanhang. I detta perspektiv frågar sig författaren varför de olika typerna av komettolkningar traderats just under de avgränsade och ganska långa perioderna som kan påvisas.

Källorna, som förutom folklivsuppteckningar och flera olika slags litteraturnotiser består av såväl utdrag från tidningar, dagböcker, skillingtryck som andra små tryckalster och enskilda bibelord, predikosamlingar och böndagsplakat, har som författaren uttrycker det en ”vågtopps-

karaktär”, där det vid tiden för de olika kometpassagera ofta tillkom nytt material. Medan författaren i ett diakront perspektiv har tänkt fånga upp kontinuiteten och förändringen i teorier och tolkningar av kometerna under en lång tidsperiod – egentligen från medeltiden och fram till idag, men med tyngdpunkten från upplysningstiden och framgent – så vill han med ett synkront perspektiv ge ”blixtbilder” av de enskilda utbrotten av kometskräck under samma period. Här riktas intresset mot människors beteende före, under och efter en kometpassage. Med utgångspunkten att både försöka förstå människors tankar och känslor i ett sådant historiskt sammanhang nalkas författaren här problemställningar som mer sällan har behandlats i svensk etnologi. Författaren menar själv att avhandlingen därmed inte har några direkta beröringspunkter med tidigare forskningstraditioner inom ämnet.

Det torde dock inte vara alltför djärvt att ändå dra paralleller med delar av tidigare folkloristisk forskning. Jag tänker här dels på utforskandet av växelpelet mellan folkligt och litterärt som haft en framskjuten plats inom såväl sago- som sägenforskningen och dels på det historiska utforskandet av människors tankar och känslor inför det ovanliga och övernaturliga som bl. a. finns belagt i flera avhandlingar som behandlar traditioner om det supranormala. Jan Walls doktorsavhandling från 1977 om tjuvmjölkanne väsen i äldre nordisk tradition kan vara ett exempel. Även detta verk behandlar en företeelse med nedslag såväl i lärd som folklig, litterär som muntlig tradition. Det historiska djupet och det empiriska omfånget pekar mot parallella problem. Även fenomenet i sig – föreställningen om kometers betydelse och om häxors magiskt vunna redskap – visar på liknande frågeställningar om människors tankar och känslor kontra en dynamisk föreställningsvärld.

Björn Hedberg väljer emellertid att främst söka sig till andra discipliner – till psykologer, sociologer, historiker och antropologer – för att hämta teoretisk vägledning och inspiration.

Med stöd främst i Leon Festingers teorier om kognitiv dissonans söks förklaringar till kometskräckens idémässiga bakgrund medan de emotionella faktorerna belyses genom jämförelser med Shibutanis forskning om rykten vid kriser och Le Bons forskning om massbeteende. När det gäller de längre tidsperspektiven på känslor-

nas samhällsanknytning hänvisas också till forskare som Norbert Elias och Jean Delumeau.

Avhandlingens uppläggning och resultat – en resumé

Angående avhandlingens uppläggning och presentation säger författaren själv att avhandlingen innehåller tre huvudavsnitt: ett folkloristiskt, ett historiskt inriktat avsnitt och ett tolkningsavsnitt. Man kan alltså säga att den börjar med en presentation av empirin och avslutas med ett mer övergripande och sammanfattande resonemang.

Kapitel nummer två, som heter ”Svenska folktrouppveckningar om kometer”, är en granskning av sentida svenskt uppteckningsmaterial. Underlaget är här 91 utsagor, där mer än hälften hänför sig till minnen av speciella kometpassager. De två helt dominerande passagera är Donatis komet 1858 och Halleys komet 1910.

Författaren urskiljer här olika faser i de beskrivna händelserna av kometskräck. Det framgår att kometpassagera vid denna tid ofta aktualiserades genom att pressen informerade om dem redan innan de kunde upptäckas med blotta ögat. Vid åsynen av fenomenet försökte man identifiera det och på olika sätt förklara dess natur. Man tycks då i allmänhet ha uppfattat kometerna som en stjärna med svans. Det stora bekymret gällde sedan dess betydelse. Efter hand har tre olika typer av tolkningar fått ett dominerande inflytande. Naturvetenskapliga tolkningar innefattade en rädsla för att kometen skulle kollidera med jorden eller förgifta den med gaser. Denna tolkning var alltså påverkad av olika vetenskapliga teorier. Sedan fanns folkliga tolkningar av en mer allmän ominös karaktär. Kometen förknippades här med allehanda olyckor som krig, farsoter och hungersnöd. Här kan även jämförelser göras med astrologins syn på kometer. Traditionen om kometer som ett illavarslande fenomen har ett verkligt historiskt djup. De religiösa tolkningarna står slutligen här för de uppfattningar av kometers betydelse som är påverkade av olika religiösa auktoriteter. Ytterst gick de tillbaka på olika bibelord som kunde ge en förklaring till varför olika negativa följder uppträdde i kometers spår. ”Gud avslöjade sin vrede över människornas synder med hjälp av kometerna och om de inte visade bot och bättring kunde han utlösa bestraffning – i sista hand den yttersta dagen.”

Som en följd av dessa tolkningar uppträdde sedan olika reaktioner – främst rädsla och oro, menar författaren. Denna stegrades sedan ju närmare man kom den beräknade tidpunkt då en katastrof skulle inträffa – fastslagen genom vetenskapliga beräkningar eller av ryktet. Vissa människor drevs då till ytterlighetsreaktioner som blottställde dem i omgivningens ögon. När sedan katastrofen uteblev förlöjligades de och hånades av sin omgivning. I det historiskt inriktade avsnittet, som ligger nära den tidigare nämnda publikationen *Kometer och kometskräck*, redovisas materialet i sex kapitel. Förutom kapitel tre, som inleder detta block med en beskrivning av de dominerande komettolkningarna under medeltid och renässans, så följer de övriga fem – århundrade för århundrade – från 1500-talet till 1900-talet. De följer alla samma disposition genom att författaren kronologiskt först presenterar de internationella kometeorierarnas utveckling under den aktuella perioden och sedan nedslagen av dessa idéer i de svenska källorna. Den som läser inledningen till dessa kapitel får alltså en astronomi-historisk linje från medeltiden och fram till i våra dagar.

Det svenska materialet är sedan uppdelat efter olika kometpassager. Varje kapitel har även en sammanfattning där det diakrona och det synkrona perspektivet lyfts fram och de dominerande komettolkningarna tydliggörs. Här indikerar även rubrikerna de förändringar som skedde under tidernas lopp. De heter således: "Växande religiösa komettolkningar under 1500-talet", "Dominanta religiösa komettolkningar under 1600-talet", "Nya naturvetenskapliga komettolkningar under 1700-talet", "Ändrade naturvetenskapliga komettolkningar under 1800-talet", och "De ominösa komettraditionernas borttynande under 1900-talet". Avhandlingen avslutas med två analyskapitel, det ena benämnt "Det diakrona perspektivet" och det andra "Det synkrona perspektivet". Båda inleds med en sammanfattning av vad som tidigare framkommit av respektive perspektiv i de empiriska beskrivningarna och de är båda delade i, som författaren uttrycker det, en emotionell och en kognitiv infallsvinkel.

I kapitlet om det diakrona perspektivet kan konstateras att människor förlitat sig på fasta tolkningssystem då man konfronterats med dessa förbryllande himlafenomen. Tillfälliga åsikter och känslöstämningar har spelat liten roll, i stäl-

let har man följt de traditionella och framgångsrika tolkningarna – varför kontinuiteten blir mycket iögonfallande.

Ur kognitiv synpunkt framhålls att de ominösa komettolkningarna med illavarslande förutsägelser hade en självuppfyllande karaktär. Förr eller senare slog de alltid in. De religiösa tolkningarna kunde på liknande sätt finna stöd i sammanställningar av historiska händelser som sattes i relation till kometen som ett Guds tecken.

Med 1700-talets rationella världsbild uppstod så en kulturell barriär mellan lärda och folkliga komettolkningar. Medan det skapades en syntes mellan kyrkans och naturvetenskapens världsbild under upplysningstiden så kompletterades allmänhetens ominösa komettolkningar först så småningom och med viss eftersläpning med de kausala tolkningarna.

Ur emotionell synvinkel betonas att kometer i äldre tid mer än något annat stred mot det som ansågs naturligt och därför väckte de stor uppmärksamhet. Människor blev förbryllade och oroade och tycks allmänt ha tillskrivit dem de värsta tänkbara följder. Dessa reaktioner tycks emellertid inte vara helt statiska utan förstärks periodvis och får då ökad aktualitet i samhället. Med hänvisning till Delumeau reflekterar författaren över om de religiösa tolkningarna av kometerna också kan ses som kyrkans sätt att legitimera en någorlunda kontrollerad ångest för att på så sätt mildra en allmän, diffus och därmed mycket mer svårhanterlig sådan? Denna sk objektivisering – när människor öppet kunde känna rädsla och skräck för ett bestämt fenomen som kometen – kunde ha en lindrande effekt men också vara ett sätt för kyrkans män att styra folks rädsla i en för kyrkan och samhället önskad riktning – till bot och bättring, en ökad religiositet och till lydnad under överheten.

Från upplysningstiden och framgent uppträder så två emotionella reaktionsmönster: ett äldre känslösamt och *direkt*, som är präglad av rädsla, och ett nytt återhållsamt, *inåtriktat* reaktionsmönster, präglad av behärskning och självdisciplin. I detta sammanhang hänvisar författaren till Elias tankar om civilisationsprocessen. Under feodalismen inleddes en process som så småningom i grunden förändrade människors beteende: från medeltidens snabba lynnesväxlingar till den automatiska självkontroll som präglar dagens västerländska människa.

När folk i de övre sociala skikten efter hand

visade allt färre reaktioner inför passerande kometer var det kanske inte bara en följd av att den reella rädslan hade minskat utan också att kometskräcken flyttat från en yttre till en inre scen? En orsak till de övre skiktens förakt mot dem som hyste kometskräck var kanske snarare grundad i det sätt på vilket dessa levde ut sina känslor? I det sista kapitlet, "Det synkrona perspektivet", koncentreras beskrivningen till kometpassager från upplysningstiden och framåt. I en schematisk beskrivning av mönstret för människors kometskräck urskiljs fem faktorer: aktualisering, identifiering, tolkning, reaktion och följd.

Under rubriken "En emotionell infallsvinkel" och med hänvisning till Shibutani diskuterar författaren här hur kometskräcken bl. a. kan förklaras som en beteendesmitta, där den kollektiva tolkningen formades med hjälp av den eller de kommunikationskanaler man hade att tillgå men också av graden kollektiv spänning (Shibutani 1966: 21ff). Påverkade av den kollektiva upphetsning som rådde vid en kometpassage tog människor bara åt sig av rykten och annan information som tycktes relevant för den då dominerande stämningen. Avvikande åsikter uppmärksammades inte eller fördömdes.

Vid vissa tillfällen av kometskräck kunde reaktionerna även betecknas som ett slags massbeteende i linje med Le Bons begrepp (Le Bon 1912: 11ff). Människor berättas t. ex. ha samlats i grupper utomhus och vakat under bön och åkallan inför den hotande katastrofen.

Här påpekas även att kontinuiteten i komettraditionerna i perioderna mellan kometpassagera kan förklaras av den selektiva bearbetningen av minnen som sker och som har en riktning mot en större överensstämmelse med de traditionella tolkningarna.

Med Festingers teori om kognitiv dissonans söker författaren även stöd för förklaringarna av kometskräcken på det idémässiga planet. Till grund för denna teori ligger uppfattningen att människan försöker upprätthålla ett slags inre harmoni eller en förenlighet mellan olika element inom sin kognition, t. ex. mellan åsikter, attityder, kunskaper och värderingar.

När det i en situation, som man är direkt engagerad i, uppstår oförenligheter så uppkommer en kognitiv dissonans som upplevs som psykiskt obehaglig. Det finns därför en stark strävan att reducera denna dissonans.

Detta kan ske genom att man idémässigt minskar betydelsen hos — eller antalet av — de kognitioner som står i motsats till det element som är mest motståndskraftigt mot förändring. Man kan alltså förändra kognitionernas innehåll, lägga till några nya eller också försöka glömma det dissonanta.

Björn Hedberg menar nu att de mönster som uppkommer vid utbrotten av kometskräck kan ses i termer av kognitiv dissonans. Vid åsynen av ett sällsynt och egenartat fenomen kastades människor med ens ur sin vardag in i ett tillstånd av osäkerhet och oro. Med den religiösa komettolkningen, där dissonans uppstod på grund av människans personliga ansvar för järtecknet i skyn, och med den ominösa komettolkningen, där ovanligheter i naturen förebådade något negativt, söktes konsonans genom att man försökte påvisa de resulterande olyckorna. Kunskapen om en olycka i någon annan del av världen utgjorde således en befrielse för människor i alla andra områden.

Sökandet efter konsonans i form av fullbordade profetior blev däremot inte fruktbart med den naturvetenskapliga världsbilden. För dem som accepterade de nya kausala komettolkningarna och var övertygade om att kometerna var ofarliga var det självfallet inget problem men för de andra försvårades nu möjligheterna till dissonansreduktion.

Det är i denna situation som människor försöker rättfärdiga den rädsla som de kände inför den annalkande kometen genom att anamma illavarslande rykten och andra illavarslande tolkningar, menar författaren. Tolkningar som förutspådde en katastrof vid en viss tidpunkt. Men kruxet med denna förklaring, säger han också, hänger på frågan om människor verkligen kände ett sådant personligt ansvar för händelsen att man kan kalla tillståndet för just kognitiv dissonans.

Hedberg menar att så *kan* vara fallet eftersom de religiösa komettolkningarna, där människors synd orsakade Guds vrede och därmed kometen som ett tecken därpå, behöll sin starka ställning bland gemene man ända in på 1900-talet. Här spelade bl. a. de frikyrkliga rörelserna en stor roll för traditionens kvarlevande.

Slutligen menar författaren att den kognitiva låsningen till sådan information som endast be styrkte den valda tolkningen av en kommande katastrof också kan ha sin grund just i undvikan-

de av sådana element som ökar kognitiv dissonans. Här får även den sociala grupp man identifierar sig med en klart likriktande funktion. Det var därmed logiskt för vissa grupper av människor att bara anamma sådan information, som bekräftade deras rädsla för kometen som orsak till eller tecken på en kommande katastrof.

Men samtidigt när tidpunkten för den väntade, men uteblivna katastrofen var överstånden bör en desto starkare dissonans ha uppstått. Hur behovet av denna dissonansreduktion kunde tillfredsställas tiger emellertid materialet om. Här finns det för få uppgifter som visar hur människorna reagerat sedan kometskräcken kulminerat.

Termer och begrepp

En central fråga är givetvis vad författaren avser med termen kometskräck. Är det egentligen en beskrivande titel? Vad står själva ordet skräck för och hur mycket av bokens innehåll behandlar egentligen denna skräck? Det är faktiskt så att författaren aldrig definierar eller ens diskuterar termen trots att den bildar utgångspunkt för hela undersökningen.

Ängest, oro, rädsla, fruktan och skräck används ibland som synonymer och ibland kan de tolkas som olika grader av en upplevelsereaktion. Klart är emellertid att Björn Hedberg med termen kometskräck endast avser människors psykiska reaktioner och aldrig föreställningen eller traditionen om andras rädsla eller skräck. Ändå skulle jag vilja påstå att det är detta — folkloren om andras förmenta kometskräck — källmaterialet till denna bok främst beskriver.

En annan term som ställer till stor förvirring är "komettolkning". Här avser författaren oftast den tolkning människor gjorde av kometens bebådelse eller betydelse. För tolkningen av kometens väsen eller natur reserverar han termen kometeteorier. Det som gör termen svårförståelig är emellertid sammanställningarna med orden lärda och folkliga traditioner och lärda och folkliga nivåer. Under rubriken "Tolkningar" diskuterar och grupperar författaren exempelvis olika uppfattningar av kometernas följder i naturvetenskapliga (kausala), folkliga (ominösa) och religiösa tolkningar (jfr s. 13, s. 36ff och s. 232f). Mot bakgrund av att han tidigare använt uttrycket komettradition som en synonym till komettolkning och att avhandlingen har underrubriken "En studie i folkliga och lärda traditioner" blir

begreppsförvirringen stor då man exempelvis samtidigt får veta att de naturvetenskapliga tolkningarna ibland kunde vara en del av den folkliga traditionen eller att religiösa tolkningar både hade ett ominöst innehåll och kunde förekomma på en folklig nivå.

Jag har med dessa två exempel (kometskräck och komettolkning) velat åskådliggöra att flera viktiga termer och begrepp inte är tillräckligt väl definierade eller ibland ens diskuterade i texten. Just sådana ord som ofta förekommer i vardagsspråket med litet olika betydelser och som i ett sådant här sammanhang får en central betydelse är ofta mycket viktigare att förklara och precisera än den inomvetenskapliga terminologin.

Det etnologiska perspektivet

Något annat som gör mig mycket betänksam som läsare är framställningen av arbetets teoretiska förankring och metodiska tillvägagångssätt.

Bristen på analytisk strategi är påtaglig. Författaren nämner som i förbigående några olika forskare som han inspirerats av (Leon Festinger, Le Bon, Norbert Elias och Jean Delumeau) men verkar själv samtidigt mycket osäker på tillämpningen. Han plockar några korn här och där från forskare, som sinsemellan har helt olika vetenskapliga hemvister.

Den här osäkerheten visas också i texten genom att han uttrycker sig mycket vagt. Jag ska ge några exempel: "I denna avhandling har problemet behandlats på ett pragmatiskt sätt: innehållet går från en teorilös empiri, som närgånget redovisar yttre skeenden till allt mer abstrakta nivåer, för att slutligen kopplas till ett teoriavsnitt som *förhoppningsvis* (min kursivering) skall ge möjlighet till mer övergripande slutsatser" (s. 12f). "De tendenser som har noterats i materialet förtydligas, fördjupas och erhåller sedan några tänkbara förklaringar med hjälp av några lämpliga teorier" (s. 17).

Istället för att presentera de här teorierna eller ens de viktigaste tankegångarna så fördunklar enligt min mening författaren sammanhangen här (jfr s. 11f). Det som framförallt saknas är en precisering av det etnologiska perspektivet. T. ex. hur tankar och känslor kan studeras i termer av kultur och samhälle. Eller hur man kan prova att beskriva och studera kometskräck som ett folklorefenomen. Man frågar sig till slut vil-

ken författarens vetenskapliga hemvist är – vad som gör detta till en etnologisk avhandling?

Folktroupppteckningar?

Bokens andra kapitel, "Svenska folktroupppteckningar om kometer", ger upphov till många frågor och flera kritiska invändningar. Redan när man tittar i innehållsförteckningen inställer sig frågan varför inte folklivsuppteckningarna om kometer integrerats med den övriga redogörelsen om komettolkningarna under 1800- och 1900-talet? Misstänksamt frågar jag mig om det beror på författarens arbetskronologi (detta motsvaras av C-uppsatsen) eller om det finns något reellt argument? Björn Hedberg skriver själv om detta kapitel, som han också kallar för det folkloristiska avsnittet, att: "Folktromaterialet får i stället visa människors reaktioner i närbild och tjänstgöra som ett slags 'ouvertyr', genom att ange inriktning, uppbyggnad och karaktär för resten av avhandlingen" (s. 13). Men är det inte så att de olika källorna som t.ex. folklivsuppteckningar (kap. 2) och skillingtryck, pressklipp m. m. (kap. 7 och 8) lämpar sig utomordentligt väl att ställa mot varandra i en sådan här redogörelse? Efter att ha läst hela boken är jag övertygad om att framställningen skulle ha vunnit om dessa kapitel hade sammanförts.

Andra frågor jag ställer mig här rör exempelvis kapitlets rubrik, "Svenska folktroupppteckningar om kometer". Behandlar alla uppteckningarna folktro? Vad är i så fall folktro? Varför har författaren på andra håll i boken kallat kapitlet det folkloristiska avsnittet? Är det materialet eller analysen som skiljer det från det som kallar det historiska avsnittet? Kunde det ha hetat folkloreavsnittet? För övrigt kan man notera att ordet och begreppet folklore tycks vara tabu i den här boken. Det används såvitt jag sett bara två gånger, i förordet på sidan 8 och på sidan 13, förutom att det nämns som ett nyckelord i bokens abstract.

Folklore

Som jag tidigare nämnt anser jag att mycket av det som beskrivs i avhandlingen med fördel kunat studeras just som folklore.

Visst fanns det väl, åtminstone bland några människor, en rädsla för kometer och för deras verkan? Den gav säkerligen också upphov till en tilltagande skräck för att något drastiskt skulle inträffa inom en snar framtid. Men fanns det

inte också en folklore om människors kometskräck? Vad *de andra* kände, trodde och tyckte? En folklore som beskyller andra för att vara rädda eller för att underblåsa andras rädsla? Ofta är det de obildade på landet eller barn och gamla det handlar om, ibland är det prästen eller frikyrkopredikanten och hans församling, men det kan också vara "de fina" människorna som utmärker sig. Vem det är beror givetvis på vem som tecknar sin motbild med hjälp av denna folklore.

Jag menar att det gäller att skilja på vad som är ett belägg för människors rädsleaktioner och på vad som bara belägger en berättartradition. Detta diskuteras över huvud taget inte i boken. Björn Hedberg använder begreppet folktro om kometer. Jag menar att det ofta också handlar om fiktioner.

Den vetenskapliga akribin

Det finns åtskilliga exempel på hur författaren generaliserar dessa "skräckupplevelser" utifrån ett mycket bräckligt underlag. I redogörelsen för reaktionerna på Halleys komet 1910 sammanfattas exempelvis reaktionerna på följande sätt: "Efter hand som svansen närmade sig stegrades rädslan och oron, för att kulminera omkring den 18 maj. Uppteckningarna visar klart att det då rådde en stark undergångsstämning hos många människor i vårt land" (s. 32). Man måste dock fråga sig om de verkligen *klart* visade att *många* människor var rädda?

Underlaget är här två redovisade uppteckningar och i en not hänvisas till en tredje för att understryka riktigheten i påståendet. Men inte ens dessa tre exempel kan bekräfta författarens påstående. Uppteckningarna härrör från de frågelistsvar författaren fick in vid en undersökning 1974. Här saknas den källkritiska bedömning som ett dylikt material naturligtvis borde underkastas. Bl. a. detta att som man ropar får man svar. Men de tre utsagorna har också det gemensamt att de främst beskriver andras rädsla. Den ena beskriver hur de äldres rädsla smittade av sig på barnen och den andra är främst en redogörelse för de religiösa sekternas skrämselfpropaganda. Det tredje exemplet är en historia om hur några fabriker sägs ha övervägt att tillverka ett skyddsrum av plåt. Det senare tar åtminstone jag som ett skämt eller en bra historia. Den återges inte i texten men lyder så här: "När Halleys komet väntades år 1910, befann jag mig hos min far på hans kontor AB Frilager i Lysekil. Närva-

rande utom far var chefen för Lysekils Mekaniska Verkstad, verkstadschefen samt en fabrikkör. De diskuterade om man kunde svetsa och nita ihop en stor behållare av 6 mm plåt som kunde rymma fyra familjer. Man hade ritat på projektet. Jag tror att Marstrands Mekaniska Verkstad kontrakterades om historien men jag är inte säker."

Vilka blev skräckslagna?

Under rubriken "Reaktioner" betonar författaren dock svårigheterna att bedöma reaktionernas styrka och omfattning (s. 44 ff). En tyst majoritet kanske inte varit rädd, skriver han. Denna något mer kritiska hållning till material lever han dock inte upp till. Här skulle något kunnat ha skrivits om uppteckningarnas karaktär — som s. k. fria uppteckningar eller frågelistsvar. Dessutom frågar jag mig om inte de starka reaktionerna av kometrädsla eller t. o. m. skräck skulle ha uppmärksammats och ihågkommit? Här borde väl jämförelsen med pressens material ha kommit väl till pass?

På flera ställen i avhandlingen talas om att vissa grupper eller vissa människor som en konsekvens av sina tolkningar drevs till ytterlighetsreaktioner (s. 46). Som läsare undrar man vilka de egentligen var? Var det särskilt neurotiskt lagda människor? Var det människor med låg intelligens eller är det kanske en social skiktning författaren är ute efter? Den frågan tar han inte heller upp till diskussion. Något svar får man således inte.

Om de personer som blottställt sig genom att öppet visa alltför överdrivna reaktioner skriver han dock att "de möttes i vissa fall med skadeglädje och deras reaktioner bevarades som roliga, närmast sedelärande historier" (s. 46). Författaren säger litet längre ner: "Det är förbryllande att sådana negativa följder inte kunde avskräcka människor från upprepade ytterlighetsreaktioner", vilket han tolkar så att de visar vilka krafter som rymdes i kometskräcken.

Jag undrar om inte också detta är just en del av folkloren om kometskräck? Jag menar alltså att det mesta av kometskräcken bara var dikt och därför är dessa berättelser om andras rädsla bara en annan sida av samma folklore.

Kyrkans syn på kometer

Den historiska bakgrunden till senare tidens kometeorier tecknas på ett intresseväckande sätt i

den följande texten. I kapitlet om de dominerande komettolkningarna under medeltid och renessans får man en inblick i hur såväl Aristoteles, Seneca, Martin Luther som Tycho Brahe såg på kometer. Det visar sig också att uppfattningarna om kometers inverkan var likartade bland folk och lärda — de illavarslande, ominösa tolkningarna gällde både för naturvetenskapliga, religiösa, astrologiska och folkliga tankemodeller.

Beskrivningen rymmer, som jag ser det, också ett par äldre belägg för kometskräcken som en folklore. Bl. a. med berättelserna om hur påven Calixtus III beordrade böner och klockringning mot Halleys komet 1456, som senare tids forskning visat vara en åtgärd som påven snarare riktat mot turkarna (s. 55).

I kapitlet om de växande religiösa komettolkningarna under 1500-talet redovisas hur nya impulser som att kometen ansågs vara ett tecken på yttersta domen — som nådde folket via prästernas förkunnelse och böndagsplakaten — och kausala samband mellan kometerna och deras verkningar (kometernas giftighet) vann insteg i landet via svenskar som studerat utomlands och genom översättningar av utländska kometskrifter.

Intressant är att notera Olaus Magnus distans till traditionen om kometers ominösa verkan. Han skriver i sin Historia om de nordiska folken bl. a. att det "alltid finns sådana människor tillstädes som skrämna folk och förklara tecknen för hotande" (s. 63). Hedberg framhåller hur detta visar på ärkebiskopens goda insikt i människors reaktioner inför kometerna. Jag håller gärna med om detta och vill tillägga att denna distans dessutom kan visa på betraktandet av kometskräcken som just en folklore.

Materialet om komettolkningarna under 1600-talet visar främst på hur kyrkan lade ner stora ansträngningar på att föra ut budskapet att kometen var ett Guds tecken, som om den inte togs på allvar genom bot och bättring kunde följas av syndastraff och slutligen den yttersta dagen. Vid ett flertal kometpassager nämns hur man med hjälp av böndagsplakat försökte uppmana folk till bättring.

Noterbart är här alla de exempel som finns på att de religiösa företrädarna möttes av misstro från folket vad gällde kometernas ominösa innehåll. På s. 78 återges exempelvis hur teologiprofessorn Paulinus skriver att människor kallar predikningarna för *fabelverk* och *prestedik* och att en

del skämtade om kometerna.

Författaren kommenterar detta med att det förekom en konflikt mellan olika komettolkningar. Frågan är om inte resultatet av de olika tolkningarna i så fall borde observeras mer noggrant. Inte var det väl bara de religiösa tolkningarna som ifrågasattes när man skämtade om kometerna? Mig tycks det som om man ifrågasatte kometens betydelse överhuvudtaget. Det intressanta är väl här att prästerna tycks ha varit rädda man inte folket?

Att den här traditionen om kometernas farlighet ifrågasätts visas på flera ställen i texten (s. 82, s. 91, s. 97). I kapitlets sammanfattning kommenteras emellertid inte detta. Här framhålls i stället hur kyrkan kunde kanalisera folks rädsla för kometerna till en ökad religiositet och hur böndagarna, som kom till stånd efter det att kometen visat sig, medförde en stegring av människors rädsla och oro. Frågan är dock hur giltigt detta resonemang är? Vad trodde prästerna själva? Vad trodde folket som skämtade om kometerna och prästernas tal?

Naturvetenskapens syn på kometer

De ominösa tolkningarna avisades så småningom av de lärda och ersattes under 1700-talet av föreställningar om att kometernas massa på olika sätt kunde påverka jorden negativt. Astronomerna vann tilltro i sina teorier eftersom de i förväg kunde fastställa vissa kometers ankomst. Den stränga gränsdragningen mellan religiösa och naturvetenskapliga tolkningar från ortodoxins tid kom nu att försvagas. Intresset koncentrerades alltmer till tidpunkten då kometen kunde beräknas vara jorden som närmast. Här började även en viss ryktesspridning och spekulation om olika kometers ankomst göra sig gällande.

Ett exempel på det senare anförs under rubriken "1735 års komet". Kyrkoherde Olov Broman i Hudiksvall skriver i ett brev (som återges på s. 129) om hur "gemena hopen och swaga folket samt barnen öfvermåttan" förskräcktes "och hade allehanda syner och galenskaper för händer". Ryktets uppkomst kan i detta fall inte spåras till någon astronoms förutsägelse. Kyrkoherde Broman tillskrev Anders Celsius som då vistades i Paris. Men han kände inget till om detta. Hedberg har kontrollerat tidningar från den aktuella tiden, men inte funnit något skrivet om ryktet.

Men frågan är om inte kyrkoherde Bromans

brev också ger uttryck för en överdrift och på så sätt mer refererar till folkloren om kometskräck? Författaren säger själv att "den upplyste kyrkoherden betraktade med löje hur församlingsborna, främst barn och fattiga, reagerade med undran och skräck inför den väntade katastrofen". Hade man inte hittat något om denna "skräck" i tidningarna från orten om det varit annat än just en historia? Verkligt kritisk blir jag därför när författaren utifrån denna enda utsaga skriver att ryktet utlöste en masspsykos eller då han i sammanfattningen skriver att ryktet framkallade stor skräck och oro bland gemene man (s. 148).

Dikt eller verklighet?

I de två avslutande kapitlen av den empiriska delen beskrivs så komettolkningarna under 1800- och 1900-talen.

Under den här perioden finns en rad kometer som väckte stor uppmärksamhet: 1807, 1811, 1835, 1843, 1858, 1861, 1874, 1882 och 1910. Varje passage har avsatt olika slags skrivet material som tidningsartiklar, skillingtryck och andra småskrifter.

Författaren säger att det också förekommit en rad andra utbrott av skräck, som helt eller delvis kan förknippas med kometer (år 1857, 1872 och 1899, jfr s. 196).

Som kritisk läsare måste jag dock erkänna att jag inte blev särskilt övertygad om att det förekommit en utbredd kometskräck vid ett enda av dessa tillfällen. För mig framstår det tydligare och tydligare ju mer material jag tagit del av att det som behandlas som en mer eller mindre allmän kometskräck under 1800- och 1900-talet främst är en fiktion — en föreställning om andra människors enfaldiga uppfattningar och reaktioner.

Författaren lyckas inte presentera någon trovärdig tidningsartikel eller vittnesuppgift som bekräftar att människor i allmänhet reagerade med vad som här kallas kometskräck! Däremot finns det gott om berättelser om hur andra människor, de gamla, barnen, de vidskepliga, dårarna, de frireligiösa o. s. v. sägs ha blivit rädda och skräckslagna. Många gånger har man också öppet hånat eller förlöjligt grupper genom att beskylla dem för dessa vidskepligheter.

Det är också typiskt att ryktena om händelserna 1857 och 1899 skulle ske just den 13 (juni i det ena fallet och november i det andra). De flesta berättelserna bär på ett eller annat sätt

prägel av att vara just ett rykte eller en bra historia.

Det blir därför ett understatement när Hedberg, apropå det uteblivna utbrottet av kometkräck 1927, i sammanfattningen skriver: "Om inte alla dessa faktorer förmådde framkalla ett utbrott av kometkräck i Sverige 1927 torde den långa traditionen av ominösa och kausala komettolkningar ha tagit slut — åtminstone bland majoriteten (min kursivering) av befolkningen" (s. 215).

Berättartraditionen som vapen

Även om jag tvivlar på att kometkräcken var en reell företeelse av någon större omfattning så måste jag samtidigt ge mitt erkännande för undersökningen av de idéhistoriska strömningarna. Jag tycker att författaren ger en väl underbyggd beskrivning av hur komettolkningarna växlade över tid och mellan olika samhällsskikt.

Jag tycker även att den sammanfattning som ges av det diakrona perspektivet i kapitlet med samma namn och den diskussion som finns där av traditionselementens ålder och sammansättning speglar de väsentligaste resultaten i undersökningen.

Efter att ha läst det här skulle jag vilja göra en reflexion apropå kometkräcken som folklore. Skulle man inte kunna säga att argumentationen för olika komettolkningar, när vi ser tillbaka på dem, också handlade om *vem som hade rätten att definiera världen?* Med samma kraft som t. ex. kyrkan, under ortodoxin, tog avstånd från tidigare uppfattning och försökte lägga in sin egen tolkning, blev den under senare tid själv drabbad av den nya naturvetenskapliga synen på världen. Jag menar att vid varje paradigmskifte hade man en tendens att tala om de tidigare synsätten som en folklore. Det fanns en vilja att tala om andras obefogade eller felaktigt grundade rädsla. *De andra* (hopen, folket, gamla, barn, prästen, predikanten, tokiga o. s. v.) håller sig till föregående världsbild. I det här diakrona perspektivet, där komettolkningarna växlat från astrologiska till religiösa och naturvetenskapliga och mellan folkligt och lärt, kan kometkräcken också urskiljas som ett vapen riktat mot de vantrogna. De tillskrivs föreställningar, egenskaper och reaktioner som ofta blir schablonartade och överdrivna för att den "rätta" uppfattningen ska bli både tydlig och framstå som mest "civiliserad". Kometkräcken blir ett slags tankeredskap, ett sätt att be-

nämna, förklara och legitimera sin omvärld. Det gäller alltså att hålla reda på vilka som trodde och vilka som var rädda under de olika tidsperioderna. Person och situation blir viktig i betraktandet av både den reella och den fiktiva kometkräcken.

Lika väl som jag tror man bör ställa sig frågan om vilka som var rädda för kometen i 1600-talets Sverige — prästerna, kungen, bönderna? — så tror jag frågan är berättigad vid slutet av förra århundradet. Hur mycket handlar kometkräcken om predikanternas och/eller församlingens tro och hur mycket är bara en beskyllan för spridande av vidskepligheter och vantro?

Regression

Författaren skriver även om komettraditionernas regression och menar att traditionerna sedan ett par decennier in på 1900-talet lever kvar som en minneskultur. Här frågar jag mig dock vad som egentligen menas med tradition? Är det kometkräcken eller är det bara vissa komettolkningar författaren tänker på och bortser från den senaste naturvetenskapliga teorin? En minneskultur — är det dikt i stället för tro? Vilka talar vi om då? Inte om Guds barn och Mariasysterarna som under 1970-talet knöt an till de äldre komettolkningarna (jfr s. 217)? Och hur ser man då på uppteckningsmaterialet (folktrouppteckningarna som författaren kallar dem), som ju har tillkommit under den här perioden? I slutet av detta kapitel nämner författaren helt kort Delumeaus tankar om rädslan som elitens objektivisering av en allmän diffus ångest, Elias tankar om individernas ökade självkontroll med civilisationen och Parkins uppdelning av rädslan i en rå och en vördsam.

Hedberg slutar det här kapitlet med en rad frågetecken och skriver att studiet av sådana här storskaliga och långvariga emotionella processer ännu är i sin linda och att beskrivningarna därför blir svepande och slutsatserna ytterst spekulativa till sin karaktär.

Jag tycker nog att det finns en hel del goda idéer i det som tas upp och som hade gått att utveckla ytterligare. Men jag saknar Björn Hedbergs egna resultat här. Jag tycker att han skulle ha vågat skriva ner mycket fler av sina egna tankar. Detta är ju trots allt en doktorsavhandling om kometkräck och läsaren blir lätt besviken i detta avseende.

Brist på "massor"

När det slutligen gäller kapitlet "Det synkrona perspektivet" som bygger på förutsättningen att det funnits en reell och någorlunda omfattande kometskräck är jag mycket tveksam till resonemangen. Ja, inte till logiken i resonemangen i sig utan därför att de bygger på, som jag ser det, felaktiga slutsatser om källmaterialet. Det som skrivs om kommunikationskanaler, kollektiva tolkningar, kollektiv spänning, beteendesmitta, ryktesspridning och massbeteende är intressant men faller givetvis om det inte förekom någon mer uttalad kometskräck.

Som en sammanfattning skriver författaren: "Reaktioner som liknar massbeteende har ibland ägt rum när utbrotten av kometskräck nått sin kulmen. Man har samlats i grupper utomhus och vakat under bön och åkallan inför en hotande katastrof. Men dylika beteenden tycks vara relativt sällsynta, kanske beroende på 'brist' på tillräckligt stora massor. Vid några tillfällen finner man dock en påfallande försvagning av mycket starka normer, som när människor lämnade sina hem och slutade att bruka sin jord, inför den befarade undergången." Jag kan inte hålla med om annat än att här finns en brist på massor. De tillfällen som nämns här allra sist är inte annat än obekräftade rykten och löst grundade tidnings-skrivervier.

Vad jag förstått grundas detta påstående i material från tidningen *Dalpilen* som första gången den 11 mars 1857 skriver om hur den lägre befolkningen i Finland har upphört att arbeta och sedan den 20 juni samma år skriver om att åtskilliga bönder i en viss trakt av Västergötland skulle ha underlåtit att sköta vårarbetet på grund av ryktet om kometen som skulle komma den 13:de.

Detta och någon obekräftad uppgift i en uppteckning om liknande händelser runt senaste sekelskiftet är givetvis bara fiktion. Hade det hänt hade man funnit bekräftelser i t. ex. ortspress och andra källor.

Rädslan

I samband med att Leon Festingers dissonans-teori tas upp kommer Hedberg in på fenomenet rädslorättfärdigande rykten och rädslorättfärdigande komettolkningar (s. 268–270). Han sammanfattar resonemangen så här: "Enligt detta synsätt försökte människor rättfärdiga den

rädsla som de kände inför en annalkande komet, en känsla som saknade någon synbar bekräftelse, genom att anamma illavarslande rykten – och andra illavarslande tolkningar – som förutspådde en katastrof vid en viss tidpunkt".

Jag tycker att detta rymmer en principiellt viktig frågeställning, även om den påminner om problemet med hönan och ägget. Alltså vad kommer först, känslan av rädsla eller uppfattningen av vad som är farligt?

Författaren skriver: "När en person känner rädsla, har han vanligen en uppfattning om vad som orsakar den, och identifierar snabbt något drag i situationen som är konsonant med känslan av rädsla. Men om personen känner stark rädsla och till en början inte finner någon uppenbar anledning till sina känslor, kan de kognitiva element som är förknippade med denna reaktion bli dissonanta med element som tyder på att rädslan är obefogad. Behovet att reducera denna dissonans kan då manifesteras i försök att förneka rädslan eller i en strävan att förvärva kognitiva element som är konsonanta med känslan av rädsla, således genom försök att finna någon förklaring till rädslan."

Jag skulle vilja påstå att rädsla känner man inte bara, utan man vinner den genom att tolka den situationsbundna känsla man har som just rädsla. Det är på det planet rädslan kan studeras som en samhälls- eller kulturbunden företeelse. Den är dessutom kulturbunden både som tolkning och som kommunikation. Kanske är det just det Hedberg också menar? Han tar emellertid inte upp detta till diskussion. Men är det på grund av att kometen är något "onaturligt" eller på grund av den illavarslande tolkningen man är rädd? Därmed är man också tillbaka i frågeställningen om folkloren är ett sätt att gestalta rädslan eller om den tvärtom skapar rädsla.

Det blir lätt så att det är svagheterna som en recensent, som tillika varit opponert vid disputationen, är piggast att ta fatt på. Jag är inget undantag i det fallet. Till de stora förtjänsterna hör emellertid det noggranna framletandet och redovisandet av ett historiskt brett och mångfasetterat källmaterial. Inte minst gäller det bildmaterialet som är intressant. Framställningen ger även många goda iakttagelser av komettraditionernas relation till såväl den lärda som den folkliga världsbildsuppfattningen. Till förtjänsterna hör, trots den påtalade bristen på ett tydligt etnologiskt perspektiv, författarens strävan

att söka förklaringar och teoretiska verktyg utanför de etnologiska skrankorna. Han har visat att han kunnat sätta sig in i sammanhang som hör hemma i så skilda discipliner som sociologi, astronomi, idéhistoria och psykologi.

Litteratur

- Delumeau, J. 1985: Ängste im Europa des 14. bis 18. Jahrhunderts. Bd. 1–2. Hamburg.
- Elias, N. 1982: *The Civilizing Process*. Vol. 2. *State Formation and Civilization*. Oxford.
- Festinger, L. 1962: *A Theory of Cognitive Dissonance*. 2 uppl. Stanford.
- Hedberg, B. 1977: *Kometer – En studie i folklig och lärd tradition*. Stencil. Etnologiska institutionen, Uppsala.
- Hedberg, B. 1985: *Kometer och kometskräck*. Uppsala.
- Le Bon, G. 1912: *Massans psykologi*. Stockholm.
- Parkin, D. 1986: *Toward an Apprehension of Fear*. (Scruton, D. ed.), *Sociophobics*. *The Anthropology of Fear*. Boulder.
- Shibutani, T. 1966: *Improvised News. A Sociological Study of Rumor*. New York.
- Wall, J. 1977: *Tjuvmjolkande väsen I. Äldre nordisk tradition*. Uppsala.
- Wall, J. 1978: *Tjuvmjolkande väsen II. Yngre nordisk tradition*. Uppsala.

Allan Pred: Lost words and lost worlds: modernity and the language of everyday life in late nineteenth-century Stockholm. Cambridge 1990. 298 s., ill.

Allan Pred är professor i geografi vid University of California, Berkeley. Att han läser och talar utmärkt svenska förstår man av detta arbete, som han nyligen givit ut. Det är nämligen ett omfattande och överraskande arbete om Stockholms förvandling under 1800-talets två sista decennier från en stor småstad till en storstad av europeiska mått. Det är i och för sig en historia som vi känner väl från många tidigare undersökningar. Det originella med Preds framställning är att han låter denna urbana metamorfos speglas i det lokala folkspråket, i gatans språk, sådant vi möter det i studier och forskningsrapporter, i polisens arkiv, i uppteckningar på museer, dialektarkiv och språkinstitutioner.

Preds arbetssätt är i högsta grad tvärvetenskapligt. Hans geografiska perspektiv ligger i synen på "folk geography" eller "popular geography", alltså att människor bygger upp en egen bild av sin lokala miljö, som i en rad drag skiljer sig från den officiella. Man använder till vardags egna, ofta målande, drastiska och humoristiska benämningar på byggnader, gator, parker, matställen och andra geografiska hållpunkter i staden. Men Pred håller sig inte enbart till det fysiskt iakttagbara i stadsbilden. Han tar även upp folkliga benämningar på maträtter, på yrkesgrupper och redskap, öknamn på poliser och prostituerade, öknamn på stadsbor i allmänhet (dock huvudsakligen då tillhörande proletariatet). Hans tes är att man i den respektlösa namngivningen kan avläsa de breda folklagrens reaktioner på och passiva motstånd mot den urbanisering och utveckling som Stockholm genomgick under slutet av 1800-talet. Språket skänker de underprivilegerade kanaler att uttrycka självständighet och gyckel med överheten, med den ambitiösa planeringen och den högtidliga framtidstron.

Pred menar att den folkliga reaktionen riktade sig mot en överhet som vid denna tid strävade efter respektabilitet, högtidlighet och nationella värden. Han gör ett stort nummer av gatunamnsrevisionen på 1880-talet, då en mängd gator bytte namn, ofta med ideologiska förtecken. Men hans bevisföring är här alltför ensidig. När

han t. ex. på kartan på s. 127 vill visa vilken stor del av Stockholms gator som fick byta namn 1884–1885 markerar han även de gator i sin helhet, där blott något litet parti fick nytt namn. Om t. ex. en gatstump i Västerlånggatus förlängning döptes om till Västerlånggatan och blev en del av denna markerar Pred att hela Västerlånggatan bytte namn! Läsaren av kartan får det felaktiga intrycket att t. ex. Prästgatan, Mäster Samuelsingatan och Sibillegatan bytte namn på 1880-talet. I själva verket var det mindre partier i förlängningen av dessa gator som fick samma namn som den längre gatan. Pred överdriver kraftigt den ideologiskt motiverade namnförändringen i slutet av 1800-talet. Sådan finns det för visso gott om exempel på, t. ex. när Trebackarlånggatan blev Tegnérgatan, men många gator uppkallades efter t. ex. egendomar och naturformationer, som Inedalsgatan och Stigbergsgatan. I många fall var för övrigt namnändringarna under 1880-talet marginella justeringar, som när Pipersgränd blev Pipersgatan och när Stora Bondegatan blev Bondegatan.

Man måste imponeras av Preds handlag med källmaterial och litteratur. Att det i den engelskspråkiga utgåvan blivit åtskilliga stavfel på de många svenska dialektorden kan knappast författaren lastas för. Men naturligtvis kan den infödde stockholmare ha en annan uppfattning om förklaringar till ett eller annat av de hundratals slangord som Pred förtecknar och som spelar en central roll i hans analys. "Sibirien" som benämning på en del av övre Norrmalm hör nog mindre ihop med de eländiga bostadsförhållandena där än att det ansågs ligga väldigt långt bort från stadens centrum. "Klädhängare" som folklig benämning på kavallerister förklaras med att ordet har dubbla konnotationer, "clothes-hangar" och "clothes-horses". Det senare är obegripligt. Det räcker väl med den förra betydelsen, d. v. s. att kavallerister ansågs vara modedockor, som gick och lyste i granna uniformer. Ibland har jag en känsla av att Pred har litet för lätt att se engelska låneord i olika talesätt och benämningar. När man "stod i bullhagen" på Bolinders verkstäder hade det nog mest med bullret att göra. Att arbetarna också kände sig som kraftfulla tjurar ("bulls") låter långsökt, trots att Pred påpekar förekomsten av ordet "bulldog" i svenskan (men det är nog inte många som uppfattar innebörden "tjurhund" hos denna hundras). Likaså förefaller det mig alltför sökt att se ett samband mellan

"brödet" för kvinnlig brödförsäljare och engelskans "get" och det engelska kvinnonamnet "Bridget". En annan mycket långsökt association ligger bakom översättningen av "Stadsgården" till den ironiska "Finery Yard" av uttalet "Stassgården". Ingen stockholmare torde ha gjort den kopplingen. "Skvalbänken", den träbro längs nuvarande Tunnelgatan som täckte ett dike med skvalande vatten, kallar Pred av obekanta skäl för "Skvallbänken" och tolkar som "Skvallerbänken", också i mitt tycke ett egensinnigt önsketänkande. "Svältholmens" (Kungsholmens) tröstlöst proletära gata, som omtalas på s. 119, torde ha varit Fleminggatan, inte Hantverkargatan som Pred utgår ifrån. Att översätta "Hällbacker" (som en del av Biblioteksgatan) till "Pouring Hills" är meningslöst eftersom Hällbacker var en konditor med lokaler i trakten.

På detta sätt kan man hålla på rätt länge. Det finns alltså en mängd diskutabla tolkningar i denna bok. Kanske borde Pred mer ha testat sina hypoteser på stockholmskännare och nordister? Men det är kanske orättvist att fastna i det negativa. Alla Preds ordlistor är kulturhistoriska guldgruvor. Många av orden är väl bekanta från andra kulturhistoriska skildringar (men långt ifrån alla). Det stora värdet har denna ordsamling som helhet och i samband med Preds kreativa analys. Många viktiga samband tas upp till debatt. Ett är det svenska namnskicket med den stora dominansen för ett begränsat antal patronymikon-namn, inte minst inom 1800-talets arbetarklass. I den urbana miljön gav detta självklart en grogrund för öknamn, ett tema som spelar en stor roll i Preds studie. Jag skulle nästan vilja dra ut linjen i Preds resonemang litet längre än han själv gör. Just det homogena namnskicket kan ha uppmuntrat till ett ovanligt fantasifullt, för att inte säga groteskt namnskick. Läsaren fäster sig faktiskt vid de groteska dragen både i öknamn och i t. ex. krognamn. Man frågar sig om krogar som Masis Knosis, Fläskoset eller Döden i Grytan (för att ändå inte välja de mest extrema namnen) hade officiella namn. Det är en fråga som Pred inte berör. Är det kanske så att det är brist på officiella namn, alltså att matställen blott skyltar som "Restaurant" eller "Café", som leder till den fria och därmed också drastiska namngivningen? Det vore intressant med ett internationellt perspektiv på dessa frågor. Jag skulle gissa att 1800-talets Stockholm uppvisar ganska extrema drag i t. ex. benämning-

ar på enkla matställen eller prostituerade vid en sådan jämförelse.

Man frågar sig dock när man läst denna viktiga, provokativa, diskutabla och samtidigt underhållande bok vilken spridning detta "folkspråk", denna "folkgeografiska" lokalkarta egentligen hade. Är det Stockholms arbetarklass som talar om "lackmaron", "kolokvintare" och "juda på minkan", om "bladnegrer" och "morotssvarvare", om "Grundhäcken" och "Kungens Tandpetare"? Eller är det det lägre proletariet, gatpojkar, skojare och arbetsskygga? En stor del av Preds material kommer från Sigurd Erixons berömda hamnarbetarundersökningar på 1930- och 1940-talet. Kanske borde Pred ha diskuterat denna fråga utförligare. Det var nog knappast hela Stockholms arbetarbefolkning som med drastisk humor markerade ett passivt motstånd till de snabba förändringarna av huvudstaden, utan snarare dess undre skikt, de som definitivt stod utanför utvecklingen och bara hade sin munvighet att ta till för att uttrycka sin oförblommerade mening.

Mats Hellspong

Janet Arnold: Queen Elizabeth's wardrobe unlock'd. Leeds 1988. 376 s., ill.

En kulturell bragd har den kända dräktforskaren Janet Arnold, FSA, utfört när hon låter oss kika in i Elizabeth I:s rikhaltiga och praktfulla garderob, som vid tiden för drottningens död omfattade mer än 2000 nummer. Trots att just intet lämnats kvar av plaggen för eftervärlden, ger inventarier över dräkter, dyrbara sidentyger och juveler – som utgjorde statlig egendom – och som förvarats i den kungliga klädkammaren i Tower och Westminster Palace i London, besked. Det är en magnifik bok, ur alla hänseenden tungt vägande, som gör varje dräktintresserad lycklig. Ingen spegel kan ge en mer fasetterad bild av Elizabeth än den Janet Arnold projicerar. Detta ståtliga verk är därtill en utomordentlig underhållning med ett imponerande bildmaterial. I detalj har förf. studerat inventarierna som nedtecknats över drottningens klädkammare i slutet av hennes regering eller år 1600. Nu har de blivit tillgängliga genom fullständig transkription. Vi kan väl förstå att jungfrudrottningen

måste uppträda med all den kungliga magnificens som det höga ämbetet krävde, dock skulle det ej vara alltför "påkostat eller överdrivet". Ty drottningen ansågs mån om landets ekonomi. Förvånande är att hennes två (!) livskräddare under hennes 44-åriga regeringstid inte bara försåg hennes majestät med det allra yppersta och modernaste i klädväg, utan också fick ändra, sy om, sprätta bort broderier och modernisera dyrbara plagg som skulle återanvändas!

Det är Stowe- och Folger-manuskripten (i British Library och Public Record Office, London resp. Folger Shakespeare Library, Washington D.C.) som jämte listor över nyårsgåvor och beställningar till konsthantverkare under åren 1568–88 ligger till grund för forskningen. Som brukligt var flyttade hovet mellan olika platser och det blev nödvändigt att upprätta noggranna inventarier. Nämnas kan att drottningens favorithovdam, svenskan Helena Bååt Snakenborg, som blivit änka efter markisen av Northampton, gift om sig med Sir Thomas Gorges of Longford och att denne som Gentleman of the Robes från 1586 var ansvarig för upprättandet av det s.k. Stowe-inventariet.

Det var en ansträngande och tidskrävande procedur för Elizabeth att bli klädd och det fordrades assistans av åtskilliga hovdamer, var och en specialist på sitt område av dräktens detaljer. Det var inte bekvämt för kroppen att trängas in i snört liv och styva kjolar, men resultatet blev beundransvärt. Drottningens egen smak visade förkärlek för färgerna svart och vitt – utmärkta som bakgrund för såväl pärl- som juvel- och guldbroderi. Brodören John Parr hölls också ständigt sysselsatt. Allt efter dräktens symboliska funktion flyttades smycken över från den ena till den andra. Svart var inte bara sorgens färg, här stod den också för ståndaktigheten, liksom den vita för kyskheden. Att sprida porträtt av drottningen var viktigt, även om hon inte var road av att sitta modell. Hovdamerna fick klä sig i Elizabeths dräkter och tjänstgöra i hennes ställe så att konstnären kunde fullborda målningen. Vid högsta ceremoniella tillfällen är traditionen icke sällan så stark att fullständig nyanskaffning av dräkter icke görs. Sålunda kunde Elizabeth vid sin kröning 1557 överta mantel och kjortel av dyrbar guld- och silverbrokad efter sin halvsystem Mary, som burit dessa plagg fyra år tidigare. Endast nytt liv och nya armar måste göras. Drottningen fick vänta till 1561 för att för första gång-

en få sätta på sig ett par stickade silkesstrumpor, en uppskattad gåva får man förmoda från hennes "silkwoman" Alice Montague.

Förf. behandlar ögonvittnenas syn på hennes majestät, hur drottningen uppfattades av sin samtid, porträtt som målats av henne, ceremonidräkter, symbolismen i smyckenas utformning, gåvor av dräkter och juveler som drottningen mottagit, moderiktningar, klädkammarens organisation, hovleverantörer etc. etc. Hårtill kommer utförliga register, inte minst värdefulla är de omfattande ordförklaringarna av termer, tekniker och material, vilka vidgar vår kunskap om internationella förbindelser.

Gudrun Ekstrand

Thomas Ziehe: Kulturanalyser. Ungdom, utbildning, modernitet. Essayer sammanställda av *Johan Fornäs* och *Joachim Retzlaff* i samarbete med författaren. Övers. av Joachim Retzlaff. Symposium Bokförlag. Stockholm. 1989. 181 s.

Det var spännande att möta Thomas Ziehe, professor i pedagogik i Frankfurt, drygt ett decennium efter den omdiskuterade avhandlingen om "Pubertet och narcissism" (1975). Vad säger han idag om sina teorier enligt vilka det hos den moderna ungdomen finns en psykologisk sårbarhet, längtan och rädsla? De håller än, i sina grundläggande drag, svarar Ziehe, även om de har behövt bearbetas. Med det utgör Ziehe därför alltså en skottavla för "sociologisterna" vilka enligt Ziehe helt sonika blandar ihop det imaginära, det symboliska och det reella.

Detta Ziehes intresse för ett psykiskt ursprung av aktuella beteenden och uttrycksätt har väckt uppmärksamhet, men han har också mött kritik. Bakom alla "sakliga" argument gällande t.ex. Ziehes teoribildning, hans arbetes ringa tillämpbarhet på "verkligheten" m. m. döljer sig enligt min mening många gånger också en ovilja att tillmäta den existentiella världen samma betydelse som den yttre.

Ziehe står nämligen på fast vetenskapsteoretisk grund. Han räknas som hemmahörande i den s.k. Hannoverskolan där man arbetar utifrån nyare marxistisk socialisationsteori och psy-

koanalytisk teori av nyare modell, dels hör han hemma i Frankfurterskolan med en sådan förnämlig läromästare som Jürgen Habermas. Under senare år har Habermas tänkande omkring moderniteten fått större genomslag i Ziehes arbete, och han har också blivit bredare i sin analys.

Detta ger inte minst föreliggande bok prov på. Denna artikelsamling om ungdom, utbildning och modernitet bör framförallt alla de ha glädje av som arbetar med ungdomar, t. ex. lärare, och i synnerhet de som gärna vill veta hur en idealisk lärare enligt Ziehes föreställning bör vara beskaffad. Med denna tämligen personliga skrivning tar Ziehe åtminstone till en del udden av kritiken att han är föga konkret samt att hans forskning inte ger underlag för handfasta handlingsprogram.

Nu är den typen av forskning fortfarande inte Ziehes bord, och den har aldrig intresserat honom. Jag trivs med att ständigt öppna nya frågehORIZONTER, säger Ziehe själv, då kan man ge forskningen en intressant inriktning och utveckla innehållsrika tolkningsbegrepp. Och jag nöjer mig med att "vilja" veta utan att alltid "veta".

Vad vill Ziehe då veta i dagens läge? Vad fångar hans, som han själv uttrycker det, "seismografiska" uppmärksamhet? När det gäller forskningsfält, svarar Ziehe, är det detta som socialfenomenologerna kallar för livsvärld, det vardagliga och självklaras sfär. Också detta fält av vardaglig livspraxis hotas av en erosionskris till följd av moderniseringsprocessen. Även om själva denna process inte längre är så ny, så har den dock fått ett nytt inslag. Det nya är hur man reagerar på den, och det är en mycket specifik erfarenhet av det tillfälliga i allting, hävdar Ziehe och citerar Niklas Luhmann för att beskriva denna känsla: Allt skulle kunna vara annorlunda, men själv kan jag knappt förändra någonting.

Av föreliggande samling artiklar och föredrag som mer eller mindre direkt kretsar kring denna erfarenhet finner jag "Symbolinnehåll och ungdomars kulturella modernisering" vara mest intressant, inte minst för att den uppsatsen i mitt tycke är en "äkta" Ziehe. Här kan man bilda sig en uppfattning om spännvidden i denne forskares tänkande, som innefattar sociologiska, psykologiska, filosofiska och estetiska fasetter hemmahörande i en internationell tanketradition.

För att förstå symboler och deras användning tar Ziehe t. ex. Adorno, Benjamin, Ricoeur och

Gershom Scholem till hjälp. Den tilltalande teoretiska byggnad han sålunda åstadkommer matchar han sedan sin vana trogen elegant mot empiri hämtad från t. ex. pedagogisk vardagspraxis samt egna "osystematiska, men noggranna" iakttagelser. Utifrån denna empiri säger han bl a följande: Mitt i en tämligen sammansatt reaktion på moderniseringsprocessen kan man urskilja tre kulturella tendenser, konstaterar Ziehe, och vill benämna dem som *subjektivering* (strävan efter närhet och intimitet och rädsla för social kyla), *ontologisering* (strävan efter mening och visshet, rädsla för kaos och meningslöshet) och *estetisering* (livet som estetiskt projekt, det tillspetsade livet).

Om subjektiveringstendensen karakteriseras som modern i klassisk mening, innehåller ontologiseringstendensen en premodern längtan efter stabilitet och mening, medan estetiseringstendensen är postmodernismens barn. Den sistnämnda tendensen är varken intresserad av närhet eller autenticitet eller av visshet och mening utan här gäller det en förkonstling av den moderna världens absurda och fula sidor till en extatiskt stegrad grad.

Till denna del av analysen hör också det som Ziehe kallar för social varseblivning. Även den har förändrats, slår han fast. Den utmärker sig för att ha nya relevanskriterier gällande dels sättet att varsebli världen, dels sättet att tolka och att bemöta den. Och även här lyckas Ziehe att åstadkomma ett fyrverkeri av benämningar. Först talar han om den sociala varseblivningens *självrelatering* (som har en affektiv, en kulturell och en vetande-komponent, d. v. s. ungdomarna vill bli "berörda", de är mer utlämnade åt "kulturella erbjudanden om mening", och de förfogar över ett slags metavetande som förmår dem bl. a. att se på sig själva som genom en videokamera). Sedan tar Ziehe upp den andra och skönjbara företeelsen vilken han kallar för *fiktionalisering*, dit han räknar ungdomars hemfallenhet åt *emblematisering* och *allegorisering* samt deras stora behov av ljud och bild.

Ett genomgående drag i den sociala varseblivningen är enligt denna teori att den uttrycker en *ambivalent förväntan*. Med det begreppet avser Ziehe i detta sammanhang dels en hunger efter intensitet, dels en rädsla inför att bli gripen. Ungdomarna själva skulle kanske säga att det gäller att vara cool mitt i de häftigaste situationerna.

Efter denna genomgång gör Ziehe sedan en återkoppling till den symbolteoretiska inledningen och konstaterar att ungdomarnas symbolanvändning, så som den blir synlig inom de nämnda kulturella tendenserna, måste förstås som former av en adekvat symbolanvändning. Ungdomskulturen i ovan beskrivna former rör sig inom ett förfält av en adekvat symbolanvändning där tydligen även postmodernisterna med sin skräck för djupsymbolik har sin tummelplats.

Men hur ter sig då en adekvat symbolanvändning? Den frågan lämnas obesvarad, bl. a. av det skälet att Ziehe har valt att utgå ifrån ett symbolbegrepp i en romantisk hermeneutisk tradition. Symbolen förstås då som ett särskilt slags tecken med en andra betydelse vilken är öppen och oavslutad, och det är denna andra betydelse, kallad för djupbetydelse, som Ziehe kretsar kring, men som han inte rör vid. Med tanke på vad Ziehe uppmärksammar boken igenom som en modernitetens sjuka, nämligen en tendens att profanera, intimisera och prata sönder allting, kan man anta att han känner en viss tillfredsställelse över att här ha ringat in ett område som inte låter sig införlivas på samma sätt.

För att kunna hantera symbolen krävs en öppenhet gentemot det främmande och inte minst mod, vill jag uttyda Ziehe. Mod att acceptera tomheten som avtraditionaliseringen har skapat och – vill jag tillägga – mod att möta sig själv.

Det är alldeles tydligt att Ziehe vid sidan om sitt distanserade teoribygge har ett personligt ärende. Han verkar bekymrad över den subtila olycka som han tycker sig så ofta möta hos människor som det "objektivt sett" går bra för, och han beklagar den tilltagande urholkningen av socialitet. Och han känner sig själv indragen i detta skeende.

I denna mening är Ziehe både analytiker och analysand och skickar sig själv och sina läsare ut på den besvärliga resa som heter självvranssakan. Men även om man inte vill anta den utmaningen så bjuder läsningen – som det alltid är med Ziehes texter – på intellektuell stimulans. Jag är övertygad om att Ziehe även framöver kommer att vara inspiratör för kulturforskare i allmänhet och ungdomsforskare i synnerhet.

Karla Werner

Föreningsmeddelanden

Styrelseberättelse 1989

Föreningen för svensk kulturhistoria har under 1989 liksom tidigare år helt inriktat sin verksamhet på att ekonomisera utgivningen av tidskriften RIG.

Under året har fyra häften utgivits. Tidskriftens redaktion har bestått av docent Elisabet Hidemark, ansvarig utgivare, professor Nils-Arvid Bringéus, docent Mats Hellspong, verkställande redaktör, samt föreningens sekreterare.

Under året har Föreningen genom Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet erhållit ett anslag av 44 500 kronor som bidrag till tryckning av tidskriften. Från statens kulturråd har erhållits ett bidrag på 15 000 kronor och från Ebba och Sigfrid Svenssons fond för folklivsforskning ett bidrag på 7 942 kronor samt från Kungl. Patriotiska Sällskapet 6 000 kronor.

Föreningens ekonomiska ställning framgår av följande:

1.1 1989 Ingående balanskonto

Tillgångar

Handelsbanken, allkonto	662:60
Postgiro	30 088:56
Kassa	425:70
Tidskriften RIG	1:—
	<hr/>
Kronor	31 177:86

Skulder

Ledamöters Fond	5 500:—
Nordiska museet	4 144:95
	<hr/>
	9 644:95

Verksamhetsårets överskott	19 482:29
Balanserat överskott	<u>2 050:62</u>
	<hr/>
Kronor	31 177:86

Resultaträkning

Intäkter

Medlemsavgifter	86 509:14
Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskn.rådet	44 500:—
Ebba och Sigfrid Svenssons Fond	7 942:—
Statens Kulturråd	15 000:—
K. Patriotiska Sällskapet	6 000:—
Inkomsträntor	2 259:21
Försäljning RIG	212:—
	<hr/>
Kronor	162 422:35

Kostnader

Tryckningskostnader och honorar	113 733:—
Diverse utgifter, porto etc	20 314:70
	<hr/>
	134 047:70

Verksamhetsårets överskott	28 374:65
	<hr/>
Kronor	162 422:35

Balansräkning 1989-12-31

Tillgångar

Postgiro	55 563:76
Handelsbanken, allkonto	699:60
Kassa	382:70
Tidskriften RIG	1:—
	<hr/>
Kronor	56 647:06

Skulder

Ledamöters Fond	5 500:—
Nordiska museet	1 239:50
	<hr/>
	6 739:50

Verksamhetsårets överskott	28 374:65
Balanserat överskott	<u>21 532:91</u>
	<hr/>
Kronor	56 647:06

Stockholm den 17 oktober 1990

Gunnar Petri

Hans Medelius

Eivor Andersson

Äldre årgångar av Rig säljes billigt!

F.n. pågår en flyttning och omorganisation av Rigs lager på Nordiska museet. I samband med detta säljer Föreningen för svensk kulturhistoria ut såväl enstaka nummer som hela årgångar. Ett mindre antal nummer finns kvar från tidskriftens första år 1918–1923. Från slutet av 1920-talet och från 1930-talet finns inga nummer bevarade. Från 1940-talet och framför allt från mitten av 1950-talet och framåt finns gott om restexemplar.

Försäljningen sker till realisationspriser. Ett enstaka nummer kostar 5 kronor, en hel årgång 20 kronor. Portokostnader tillkommer. Försäljningen pågår så länge lagret räcker. Möjligheten finns alltså att mycket billigt skaffa sig en obruten serie årgångar av Rig i varje fall från mitten av 1950-talet.

Den som önskar beställa Rig, enstaka nummer eller hela årgångar, ombedes vänligen göra en skriftlig beställning till Föreningen för svensk kulturhistoria, Nordiska museet, 115 21 Stockholm. Det går också bra att ringa till tidskriften Rigs expedition, Nordiska museet, tel. 666 46 00.

MAT

Fataburen 1989 berättar ur ovanliga synvinklar om gamla tiders mathållning och om sätten att handskas med olika råvaror.

Läs om det dignande brännvinsbordet, om kvällsgröten som blev morgonmål eller om surmjölkens historia! Läs om ovanliga metoder att anrätta fisk, om svenska köttkakor eller om vår barndoms efterrätter!

MAT handlar också om Mr Bantings kur mot korpulens, om rollspelen vid matbordet i olika miljöer, om vad saltet betytt och om gamla och nya metoder att kyla och frysa matvaror. Och titta på bildkavalkaden om våra invandrades matbutiker.

Rikt illustrerad, delvis i färg

Pris 230:—

VIT KÄPP FÖRSTORINGSGLAS PUNKTSKRIFT

20 synskadade personer berättar om sina liv. Materialet, som samlats in i samarbete mellan Nordiska museet och Synskadades Riksförbund, förmedlar unik information om gripande och intressanta livsöden. Sorger och glädjeämnen under barndom och skoltid genomsyrar många skildringar liksom vänskapen, kärleken och svårigheterna att hitta ett meningsfullt arbete.

Tio av bidragen har tilldelats pris i en tävling utlyst i de synskadades taltidningar.

Illustrerad

Pris 230:—

Kan köpas i bokhandeln eller direkt från

NORDISKA MUSEETS FÖRLAG

115 21 STOCKHOLM

Tfn 08/666 46 00